سەرەتا گشتییەکانی کارگێڕیی لێهاتو

کورتە دەروازەیەک لەسەر قانونی کارگێڕیی

شەفیقی حاجی خدر

تێبینی / ئەو بابەتە بەشێکە لەپڕۆژەی کتێبێک بەناوی دەوڵەتی قانون

لەبەر ئەوەی بەشێکی کتێبەکە لەسەر بنەما گشتییەکانی کارگێڕیی لێهاتوە، ئەو سەرەتایانەش لەنێو قانونی کارگێڕییدا رەنگدانەوەی خۆیان هەیە و بێبونی قانونێکی کارگێڕیی ناتوانرێت باس لە پرسی رەوایەتی بڕیاری کارگێڕیی وپەیرەوکردنی سەرەتاکان بکرێت، بۆیە بۆ ئاسانترکردنی بابەتەکەو باشتر لێتێگەیشتنی، وام بەچاک زانی کورتەیەک لەسەر قانونی کارگێڕیی باس بکەم. بەتایبەتیش قانونی کارگێڕیی لەروی شوێن وهەڵکەوتنی لەنێو بیرۆکەی قانوندا بەگشتی وکەمێکیش لەرەوتی هاتنەکایە وبەرەوپێشچونی لەگەڵ هەندێ سەرهێڵی سەرەکیو گرنگ لە ناواخنەکەی.

جارێ پێش هەموشتێک قانونی کارگێڕیی لەو بەشکردنە کلاسیکیە(نەریتییە) ی قانون دەکەوێتەر بەر قانونی گشتی. قانونی گشتی دورێزی لێدەبێتەوە. یەکێکیان قانونی سزادانە ئەوی دیکەشیان قانونی دەستور وکارگێڕییە. بەهۆی ئەوەی کەهەردو قانونی دەستوریی وکارگێڕیی لەزۆر روەوە لەیەکەوە نزیکن وبە یەکەوە گرێدراون، بۆیە ئاسان نیە هێڵێکی زەقو دیاریان بەنێودا بکێشین وسنورەکانیان دەستنیشان بکەین. بەڵام هەرچۆنێک بێت دەکرێ بگوترێ قانونی دەستوریی لەسەروسیمای سەرەکی دەوڵەت(بەکۆی هەر سێ دەسەڵاتەکان) دەرەکی وناوەکی دەکۆڵێتەوە. هەرچی قانونی کارگێڕییشە کردەوچالاکیەکانی دەسەڵاتی کارگێڕیی دەگرێتە خۆی. لێرەدا دەبێت ئەوە لەبەرچاو بگرین کە کارگێڕ لە قانونی کارگێڕییدا دو واتای هەیە. هەردو واتاکەش بەگوێرەی فرمانو سستمی ئۆرگانەکانی بازنەدار دەکرێن. بەم جۆرە گارگێڕ بەپێی تێگەیشتنی یەکەم هەروەک لەپێشەوە ئاماژەی پێدرا یەکێکە لەپێگەکانی دەسەڵاتو سەروەری لە نێو دەوڵەتدا، ئەویش دەسەڵاتی جێبەجێکردنە. بەواتایەکی دیکە دەگوترێ هەمو ئەو کردارو رەفتارانەی چوارچێوەی دەسەڵاتی سەروەری دەوڵەتن بەگشتی بەلێدەرکردنی بەشی هەردو دەسەڵاتی قانوندانانو دادوەری. تێکڕای ئەو کاروکردەوانە دەچنە خانەی دەسەڵاتی کارگێڕەوە، ئەمەش بەدانانی رێوشوێنی جێبەجێکردنی قانونەکان دەکرێ کەلەگەڵ خۆیدا کۆمەڵێک رێسای پلە نزمتر لەقانون لەخۆ دەگرێ. نابێ ئاوەڵناوی پلە لەقانون نزمتر وامان بەبەرگوێدا بدا کە پلەی فەرمانبەرداریشی هەروا لەخوارەوەیە. ئەمە وانیە، چونکە بڕیارەکانی کارگێڕیی؛ ئەوەی لەقانونەوە سەرچاوەدەگرێ هەمان هێزی جێبەجێکردنی قانونیی هەیە، بەڵام ئەوەندە هەیە کەدەگوترێ پلەیەک نزمتر لەقانون؛ مەبەست لێرەدا روە فەرمیە گشتیەکەیەتی کەتەنها بۆ دەسەڵاتی قانون دانان دەگەڕێتەوە. لێکجیاکردنەوەی ئەو مژارە لەبەشی رەوایەتیو بابەتی قانون بەدرێژی باسی دێ. هەرچی تێگەیشتنی دوهەمیشە ئەوەیە کەگارگێڕ پێکهاتوە لەکۆمەڵێک ئۆرگانی سەربەخۆو ئۆتۆنۆمیدارو دیسێنترالو گرێدراو بە مەڵبەندەوە، کەبەتێکڕا دەسەڵاتی کارگێڕیی کارڕایی دەکەن. هەر یەک لەو ئۆرگانانە دەستەی جێبەجێکاری خۆیان هەیە. هەمو ئۆرگانێک کەسایەتی قانونیانەی هەیە کە لەچوراچێوەی قانونی مەدەنیی بۆی دیاری دەکرێ. هەر ئۆرگانێکیش گەر بەپێی قانونی گشتی پەیدا بوبێت وەک دەوڵەت، پارێزگاو شارەوانی ئەوا پێویستی بەوەرگرتنی کەسایەتی قانونیانە هەیە، ئەویش بەگوێرەی قانونی مەدەنیی دەبێت تاکو بتوانێت چالاکیەکانی خۆی ئەنجام بداتو لێشیەوە بەرپرسیار بێت. کەسی هەڵسوڕێنەری دەستەی بەڕێوبەرایەتی ئەو ئۆرگانانە کەسایەتی سروشتی خۆیان دەبێتە کەسایەتیەکی قانونیی، ئەوەش بەقانون کایەکەی دیاری دەکرێ. بێگومان تایبەتمەندییەکانی دەسەڵاتی کارگێڕیی لەڕوی کردەی فەرمانڕەوایی وجێبەجێکردنی قانونەکان وهاتنەکایەی دەچێتە نێو بازنەی قانونی دەستوریی، وەلێ دواتر کردەی رۆژانەی دام ودەزگاکانی کارگێڕیی بەپێی قانون ورێنمایی چ لەگەڵ یەکدی_مەبەست سەودای دام ودەزگاکان لەنێو خۆیاندا_ چ لەگەڵ هاوڵاتی دا، دەچنە خانەی قانونی کارگێڕیی.
خاڵی لەیەکجیاکردنەوەی هەر دو قانونە ئاماژەبۆکراوەکە یان بەواتایەکی دیکە پێناسەی سەربەخۆ ولەیەک جودا بۆ هەر یەکێکیان هەوڵێکی ئەوەندە ئاسان وبەردەست نیە. کاری لەوجۆرەش کەڵک وسودێکی ئەوتۆی لێ ناکەوێتەوە، چونکە دەرچەی جیاکردنەوەیان ئاکامێکی قانونیانە بەدوای خۆیدا راناکێشێت.

خۆ گەر زۆر بەچڕوپڕی ناواخنی قانونی کارگێڕیی بخرێتەڕو ئەوا دەبێ قانونی کارگێڕیی بەرسڤی زۆر پرس بداتەوە کە گرێدراون بە کێشەی فەرمانبەدەستو فەرمانبەسەرداکراودا. لەنێو پرسیارەکاندا ئەمانەی خوارەوە بەبایەخترینیانن:

1- ئایا کامە دام ودەزگای دەسەڵاتدار توانستی بڕیاردانی بەسەر هاوڵاتیاندا هەیە؟

2- ئایا دەبێت چ بڕیارێک دەربکات وبڕیارەکەش بەپێی چ پێواژۆیەک بێت؟

3- ئایا چ جۆرە قانونێک سەبارەت بەو دو پرسیارەی سەرەوە لەگۆڕێدایە؟

4- ئایا چ جۆرە ماف وقانون پارێزیەک لەئارادایەو بۆ کێش؟

ئەو چەند دێڕانەی سەرەوە تاڕادەیەک سەبارەت بەناوەڕۆکی قانونەکە بون. هەرچی لەبارەی هاتنەکایە وپەرەسەندنی چمکەکەیەتی، دەکرێ بەئاسانی بگوترێ کەبەردەوام لە گەشەسەندن دایەو دیرۆکەکەشی زۆر کۆن نیە. لێرەوە بێ دودڵی دەگوترێ قانونی دەستوریی لەسەرهەڵدان وناسینی وەک قانون زۆر پێش قانونی کارگێڕیی کەوتوە. چونکە هەر دابەشکردنی قانون بەسەر دو لکی گشتی وتایبەت، دەگەڕێتەوە بۆ سێ قانوننامەی سەرەکیی، وەک قانونی سزادان ومەدەنیی کە هەریەکەیان بەشێکی قانونی گرتوە وقانونی دەستورییش لەپاڵ قانونی سزادانداندا قانونی گشتیی پێک هێناوە.

گەر لاپەڕەکانی مێژوی قانون نەخاسمە قانونی کارگێڕیی کە لە پێشەوە گوترا زۆر کۆن نیە هەڵدەینەوە، هەر دەبێ بچینەوە سەر بابەتەکانی دەوڵەتی قانون بە چمکی نەریتیو کۆمەڵایەتی یەوە.

لە سەدەی نۆزدەهەمدا ئەرک وفرمانی میریی_دەسەڵاتی کارگێڕیی_ وا لەبەرچاوی دەوڵەتی قانون بە تێگەیشتنی کلاسیکیانە سەیر دەکرا، کە ئەرکی ئێشکگرێکی شەو بێت. ئەرکی میریی دابین کردنی ئارامی وئاسایش وئۆردە ورێکخستنی سستمی گشتی بو. کاروباری رێگاوبان، ئاووئاودێری وخزمەتگوزاریە سەرەکیەکان بو. لەبەرامبەر ئەوەشدا مافی باج سەندنی هەبو. بۆیە لەو روانگە فەلسەفیەوە میریی پێویستی بەوەنەدەکرد قانونێکی کارگێڕیی وا دابنێت کەهاوڵاتیان وەک سوپەر لەدژ ناڕەواییەکانی بەکاربهێنن. چونکە لەو روانگەوە میریی زۆر کاری بەسەر کاروباری خەڵکەوە نەبو، زۆر دەستی نەدەهاوێشتە نێو ئیشوکاریان.

کەچی ئەو بابەتە لە نوارینی دەوڵەتی قانونیی کۆمەڵایەتی تەواو گۆڕا. لەو رێگەیەوە دەبوایە میریی دەست بهاوێتە زۆر لەو کاروبارانەی هاوڵاتیان کەپێشتر سنوری بۆ دانرابو ونەیدەتوانی بیان بەزێنێ. ئیدی لەگەڵ بەرفراوان بونی چوارچێوەی ئەرک وفرمانەکانی دەسەڵاتی کارگێڕیی بەرەو گۆڕەپانی پەروەردە، لەشساخی، خزمەتگوزاری گشتی، ژینگە پاک وخاوێن راگرتن وخزمەتگوزاری دیکەش کشا. هەر لەچاوی ئەو دەسەڵات بەرفراوان بونەشدا ترسی ئەوە پەیدا بو کە دەزگاکانی کارگێڕیی لەکاتی راپەڕمون بە کاروباریان پێیلێهەڵبپرن وئازادی تاکەکەسیانە کە دەوڵەتی قانون بە تاکی هاوڵاتی رەوا دەبینێ ومسۆگەرکاریەتی، لەنێو ببا. ئیدی پێویست بەوە کرا دڵنیایی ومسۆگەریەک لەقانونی کارگێڕییدا بێتەدی کەڕێگر بێت لەبەردەم ستەمو شوڵلێهەڵکێشانی داموەدزگاکانی کارگێڕیی. خۆ گەر هەر ناڕەواییەکیشیان نواند ئەوا تاکی هاوڵاتی لێی بێدەنگ نەبێ وبتوانێ لەسەر مافی خۆی هەڵبداتێو لەچاوی قانونی کارگێڕیی وسەرەتاکانەوە مافی پێشێلکراوی خۆی بسەنێتەوە.

لەو پێشهاتە دیرۆکیانە کە قانونی کارگێڕیی بەهۆیەوە باس وخواسی زیاتر هاتە پێش وتۆکمەتر بو(هەرچەندە نەگەیوەتە دواقۆناخی تۆکمەیی) چەند هۆکارێکی گرنگ رۆڵی کارای خۆیان وازی کردوەو بەردەوامیشن لەوازیکردندا لەوانە:

1- زیاد بونی رێژەی خەڵک ودانیشتوان؛ ئەو زیادبونە پێویستی بەوەکرد لەبوارە سەرەکیەکانی خۆراک ونیشتاک وپۆشاک خەمی بۆبخورێ. ئەوەش لە رێگەی بەرفراوانتر بونی بازنەی دەسەڵاتەکانی میری بۆ باشترکردنو بەربڵاوکردنی خزمەتگوزارییەکانی.

2- پێشکەوتنی تەکنەلۆژیا. ئەو پێشکەوتنە مۆری خۆی بەنێوچاوانی سەرجەم بوارەکانی ژیانەوەنا کەبەهۆیەوە پرسی ژینگە، رێگاوبان، کانەکان وزەی ئەتۆمیو بابەتەکانی دیکەی گرنگ کە قانونبەندیکردنیان وەک پێویستیەک هاتە گۆڕێ.

3- زیادبون ونەشونماکردنی رۆڵی دەوڵەت لەبەرتیشکی پێناسەی کۆمەڵایەتی دەوڵەتی قانون لە هاتنە مەیدانی دەوڵەت بۆ هێنانەدی دەرفەتی زیاتر ولەبارتر بۆ سەرجەم هاوڵاتیان؛ چاککردنی باری گوزەران، لەشساخی، پەروەردەوفێرکردن، کلتور، باروبو یارمەتی کەهەمویان داخوازی هێنانەکایەی رێسای قانونیانەیان بەدواوەیە.

ئەوانە هەموویان بەیەکەوە هاوکات وهاوکار لە گەڵ زنجیرە نەپساوەی پێشهات وپەرەسەندن وپێشکەوتن وفرەبونی پێداویستیەکان، ئەرکی سەرشانی دەوڵەتیان قورستر کرد، کەدەبێت لەهەمبەریان دەستەوەستان نەوەستێت ومەبەستە هەرە سەرەکیەکەی کەڕاژەی هاولاتیانە بێنێتە دی.

سەرەتاکان رۆڵێکی کارانگازیان لەژیانی مرۆڤ چ وەک تاک چ وەک کۆمەڵ گێڕاوەو دەگێڕن. سەرەتاکان کۆڵەگەیەکی پتەوی نمونەیین بۆکردەورەفتاری ڕۆژانەی مرۆڤ. ئەو بنەمایانە کە ئێمە لەباسکردنو راڤەکردنیان داین، بەهاکان لەپێویستبونیانەوە وەرگرتوە بۆ درێژەپێدانی ژیانی ئاساییانەی مرۆڤ تاکو وەک چاوەڕوان دەکرێت و مەبەستە لەئاقاری ئارامی وئاسایشدا بسەنگرێتەوە. هەروەها ئەو بەهایانەش بۆ رەوشتو واتا پیرۆزەکانیش دەگەڕێتەوە. خۆگەر دیرۆکیانەش بنوارینە هەوڵ وکردەی مرۆڤ ئەوا دەبینین ئەو سەرەتایانە بونەتە ئامانج و لەپێناویدا خەباتێکی خوێناوی ودرێژخایەن کراوە. نمونەی سادەو ساکارو زیندویی بنەماکان ئازادی، سەربەخۆیی، یەکسانی، برایەتی، دادوەری و هتد.....

خۆ گەر ئەو سەرەتایانە راستەوخۆش ئامرازی پاڵنەر یاخود مەبەستی رونی کۆششی مرۆڤ وەک تاک یان کۆمەڵ نەبوبن، ئەوا کانیاوی دنەدانی خودی کردەکەبون. بەوەی هەر ویستێکی ئاشکراو رون بۆ بەرەوپێشچون یان بەواتایەکی رونتر مەبەستێکی هەوڵبۆدراو،ئەوا بناوانی رەوایەتی بۆ یەکێک لەو سەرەتایانە دەگەڕێتەوە. لەهەناوی ئەو ڕاستیەی سەرەوەدا کردەی دیکەی مرۆڤ لە چوارچێوەی خۆڕێکخستن وبەدەرکەوتنی هەوڵەکانی داڕشتنی ڕێگەدانان بۆ رەفتاری رۆژانەو لەبەرچاوگرتنی ئایندەی؛ قانون وەک دەرەتانێکی دەستکرد و داهێنانی مرۆڤ بۆخۆی بایەخی سەرەتاکانی زیاتر زەق کردۆتەوە. بێگومان قانون کەدەرچەی دەسەلات وهەولی خۆڕێکخستنەوەی مرۆڤە هەروا لەخۆوەو بێبنچوبناوان نەهاتوەو جێیخۆی نەکردۆتەوە. رەوشت بەواتا ڕێساییەکەی، واتا پیرۆزەکان، سەرەتاکان، پێداویستیە یەک لەدوای یەکەکانی مرۆڤو خواستی هاولاتی و دەسەلاتداران- بەپێی کەش و هەوای فەرمانڕەوایەتی لە جۆرە دیارەکانی فەرمانڕەوایەتی لە دیمۆکراسی/ نادیمۆکراسی- بونەتە ناوەڕۆک و هێزی پاڵنەری قانون. خۆ دەکرێت ئەوەش بگوترێت کە قانون زمانی دەربڕینی کۆمەڵە واتا ناوبراوەکانی سەرەوەن.
قورسایی سەنگی سەرەتاکان لەسەر قانون بەپێی لکەکانی قانون دەگۆڕێت. قانون وەک لەبەشی پێشودا ئاماژەی بۆکراوە دو لکی سەرەکی هەیە. لکی قانونی تایبەتی کەزیاتر خواست وئارەزوی تاکەکان لەدانانی گرێبەندەکان، ئەرک ومافەکاندا بڕیاردەرە. لەو خوێندنەوەیەدا وادەبێ دەربکەوێ کە سەرەتاکان جێدەستیان بەرونی وبەرچاوی دیار نەکەوێ. ئەمەش لەسۆنگەی ئەوەی کە ویستی هێنانەکایەی ئەرک وفرمانەکان تەنها بۆ دولایەنەی گرێبەندەکە دەگەڕێتەوە. بەلام لەڕاستیدا بابەتەکە بەو جۆرە سادەییە ناکەوێتەوە، چونکە هەر ئەو خواستەی دولایەنییە گرێبەندیەکە باناڕاستەوخۆش بێت، بەجۆرێک لەجۆرەکان دەکەوێتە بەر کارتێکردنی سەرەتایەکان. نابێ ئەوەش لەبیر بکرێت کە هەندێ سەرەتا هەن راستەوخۆ لە راڤەکردنی گرێبەندەکاندا دێنە پێش؛ کاتێک جێ بەجێکردنی گرێبەندەکە گرفتی دێتەپێش وڕێگای دادگا دەگیرێتە بەر. ئیدی یەکێ لەو سەرەتایانە دەرویەک لە دادوەر دەکاتەوە بۆ بڕیاری یەکلاکەرەوە. کاتێکیش دولایەنە پەیوەندیدارەکە سەروبەندی لایەنەکانی گرێبەندەکەیان لە رویی ئەرک ومافەکان دانەڕشتبو، ئەوا بێ مقۆمقۆ سەرەتاکان رۆڵی شیاوی خۆیان دەگێڕن. ئەوەی جێی سەرنج بێت لە بواری قانونی تایبەتدا بەتایبەتیش لە چارەسەرکردنی کێشەگەلی وەک گرێبەند وئەرک ومافەکان، سەرەتای نیازپاکی ورەفتاری ئاسایی رۆژانەی خەڵک لە هەمان باردا سەنگی قانونیان زۆر بەباشی دەردەکەوێت.
لەبواری لکەکەی دیکەی قانون، قانونی گشتی دا سەنگی سەرەتاکان قورسترو لەبەرچاوترە.
ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ تایبەتمەندێتی قانونەکە خۆی. لێرەدا قانونی گشتی کەمتر یان بڵێن بوار ناداتە خواستی تاکەکان لە ڕاڤەکردنی ڕێساکانی ئەرک ومافەکان بەڵکو دەسەلاتی فەرمانڕەوا بڕیاردەرە. مەبەستیش لەدەسەلاتی فەرمانڕەوا ئەو دەسەلات(ان)یە کە لەبابەتی جیاکردنەوەی دەسەلاتەکان باسی لێوە دەکرێ. ترسی ئەوەش هەیە کە دەسەلات شوڵی لێهەڵبکێشێ، بۆیە سەراتاکان دەبنە لەمپەرێک لەبەردەم تەقەڵلای ئەو زێدەڕۆییە. لەهەمان کاتیش بەرژەوەندی گشتی خەڵک –هاولاتیان-پێشەنگەو سەرەتاکان دەبنە بەربەست لەبەردەم هەر لارێبونێکی ناواخنی قانون وجێ بەجێ کردنی نادروستیانەی یەک لایەنیانەی ڕێساکان.

کاتێک کێشەیەک دەچێتە بەردەم دادوەرێک بۆنمونە کێشەیەکی تایبەت بە قانونی سزادان، ئەوا دادوەر دەقێکی قانونی لەپێشە بۆ سەپاندنی سزا بەسەر تۆمەتبارو کردنی بەتاوانکار؛ کاتێک کەتەواوی ڕەگەزەکانی تاوان بسەلمێندرێ. کەچی لەهەمان کاتیشدا نابێ هەروا بەوشک وبرینگی دەقی ماددە قانونە نوسراوەکە جێ بەجێ بکات، بەڵکو دەبێ بگەڕێتەوە بۆ سەرەتا پەیوەندیدارەکان.

لایەکی دیکە لەقانونی گشتی کەبڕیاردەرە بەسەر هەڵسوکەوتی هاوڵاتیان لەچوارچێوەی قانونی کارگێڕییدا، داو دەزگاو دارو دەستەی میرییە. مەبەست لەوە ئەو پایەیە کە بەهۆیەوە دەسەڵات دەسەڵات دەگێڕێ جا بازنەی دەسەڵاتەکە هەرچۆنێک بێ. هەر لەوەزیرەوە بگرە تا فەرمانبەرێکی خوارەوە کەجۆرێک لەدەسەڵاتی هەبێ؛ بۆنمونە دەسەڵاتی مۆڵەتپێدانی لێخوڕینی ئۆتۆمۆبێل ودروستکردنی خانو هتد.
راستە قانونی کارگێڕیی وقانونەکانی پلەخوارو ورێساو ڕێنماییە گشتییەکانی میریی‌و وەزارەت وفەرمانگاکان، زۆ لایەنی چۆنیەتی داڕشتن وجێبەجێ کردنی بڕیاری کارکێڕییان وەک دەق لەخۆ گرتوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا نابێ ڕۆڵی سەراتاکان پشت گوێ بخرێ، ئەو ڕۆڵناسینەش لەدوتوێی دەق یان لەدەرەوەی دەق. هەر بڕیارێکی میریی –مەبەست لەمیریی دەسەڵاتی کارگێڕییە- لەڕوانگەی فەرمانبەرداری‌بونی بەسەرەتاکانەوە جیاوازی نیە، ئیدی بڕیارەکە لە ئەنجومەنی وەزیرانەوە بێت یان وەزیر یان بەڕێوبەری گشتی یان هەر فەرمانبەرێکی دەسەڵاتپێدراو.

ئەو لاباسەمان کەتەرخانە بە سەرەتاکان مەبەست زیاتر ئەو سەرەتایانەیە کە دەبێ بڕیاری کارگێڕیی لەبارودۆخی ئامادەکردن،واژۆکردن،ئاشکراکردن وجێبەجێکردنی بڕیارەکەدا پەیڕەویان بکات. پێشێلکردنی یەکێ لەو سەرەتایانە –وەک دواتر بەدرێژی باس دەکرێ- دەبێتەمایەی لەکەداربونی بڕیارەکەو بناوانی ماف بۆ هاوڵاتی کەسەرەتا لەبەردەم هەمان دەسەڵاتدا بەگژیدا بچێتەوە پاشانیش گەر هەر دادی نەدا رو لەدادگا بکا. لەهەمان کاتیشدا بنەما پەیوەندیدارەکە دەبێتە دەرەتانێک بۆ دادوەر بۆ لەمحەکدانی بڕیاری کارگێڕ.

ئەو سەرەتایانە بەتایبەتیش ئەوانەی بواری کارگێڕیی دەگرنەوە، هەروا لەخۆیانەوە نابنە بنەمای ڕەوایەتی قانونیانە بۆدەست پێوەگرتن، بەڵکو پێویستیان بەهەژاندنێک هەیە، پێویستیان بە بەجوڵەخستن هەیە بەکورتی پێویستان بەپێواژۆیەک هەیە. بەگەڕخستن و تەکانپێدانی ئەو سەرەتایانە دەچێتە خانەی دەستپێوەگرتن وجێ بەجێکردن. ئەوجوڵەیەش پێواژۆیە (پرۆسە)کە دەربەستیەتی. پێواژۆ بەو واتایەی داخوازینامەو تەقەڵلانامەی خاوەن ماف وپەیوەندیدارەکان بەومەبەستەی کەقانون دەیناسێ ڕەوایەتی دەداتێ. پێواژۆ لێرەدا بەو واتایەی کە یەکنەگرتنەوەیەک لە دەرچەی بڕیارە کارگێڕیەکەدا هەبێت ئیدی ئەو کۆششە چ هاوڵاتی بیگرێتەبەر وپەنای بۆببات لەهەمبەر بڕیارێک بە ڕای خۆی لادەرو لاسەنگ سەبارەت بەبەرژەوەندیەچاوەڕوانیە ڕەواکانی لەڕوی دەرەتانی قانونی، یان چ داموەزگای بڕیاردەر دەستی بۆببا بەئامانجی داکۆکی لەخۆ پێکردن بەوەی لەگرتنەبەرو بەڕێوەچونی پرۆسەکەدا بنەما پەیوەندیدارەکان پێشێل نەکراون.
کەواتە لێرەدا سەرەتا پەیوەندیدارەکان بەردەستی هەردو لایەنی پرۆسەکە دەکەن. بەمەش بایەخەکەیان دوقاتتر دەبێتەوە.

ماف بەگشتی وەک دەگوترێت دەسەنرێ ونادرێ. ماف سەندنیش بەگوێرەی ناواخنی سەرەتاکان لە پەیڕەوکردنی ڕێوشوێنی قانونیانەی دەستپێوەگرتنیەتی کە ئەویش لەپێواژۆکەیدا خۆی دەبینێتەوە.
نمونەیەکی سادە: هاوڵاتیەک داوای مۆڵەتی دروستکردنی خانویەک لەشارەوانی ناوچەکەی خۆی دەکات. دوای ماوەیەک شارەوانی بڕیارێکی نەرێییانە دەردەکات. ئیدی هاوڵاتیەکە نابێت هەروا لەخۆیەوە بڵێت شارەوانی ناڕەوایەتی لەگەڵ کردوم هیچ تەکانێکی دیکە نەدات. بەڵکو واپێویستە دەستبەردار دانەنیشێ ونامەیەکی ناڕەزایی بۆ شارەوانی بنوسێ کەتیایدا داوای ڕونکردنەوەی هۆیەکانی نەرێیەتیەکە بکاو لەسەر شارەوانیش پێویستە ڕونکردنەوەکە بدا. ئەوسا مافی هاوڵاتیە کە سکاڵانامەیەک بنوسێ لەسەر بنەمای بەڵگە، بەوەی داخوازیەکەی تەواوی مەرجە قانونییەکانی تێدابێ. یاخود لەهەمان بارودۆخی یەکساندا بڕیاری ئەرێتی بۆ کەسێکی دیکە دەرچوە،کە لێرەدا هێما بۆ سەرەتای یەکسانێتی دەکرێ. ئەوسا گەر وەڵامی دوهەمی شارەوانی هەر دوپاتکردنەوەی هەمان بڕیاری یەکەم بو، ئەوا ڕێگای دادگا(دادگای کارگێڕیی) لەسەر پشتە تاکو بیبڕێنێتەوەو دوا قسەی یەکلاکەرەوەی خۆی تێدا بکا. لەپێشهاتی پرۆسەکە دەگەینە ئەو ڕاستیە کە بەنوکە قەڵەمێکی فەرمانبەری شارەوانی کێشەکە نابڕێتەوە. چونکە گەر بەو ڕێوشوێنە بێت کۆمەڵێک ڕێسای داڕێژەری سەرەتاکان پێشێل دەکرێن، کەدواتر بەدرێژی باسیان دێ. بەڵام لێرەدا پێویستە ئەوە

بگوترێ لە گرتنەبەری ئەو پرۆسەیەدا جۆرێک لە پلەداری ڕێوشوێن گرتنەبەر هەیە بەوەی دادگا دوا هەنگاو دەبێ وناکرێ بەسەر قۆناخی سکاڵانامەدا باز بدرێ. هەروەها کاتبەندیش گرتنەبەری ڕێوشوێنی پرۆسەکە مەرجدار دەکا بەوەی هەم قۆناخی سکاڵاو هەم قۆناخی دادگا ماوەی تایبەتی خۆی هەیە کەلەدوتوێی قانونە پەیوەندیدارەکاندا بەڕاشکاوی هاتوە. ڕەچاوکردنی ئەوماوە قانونییە دەستنیشانکراوە ،چارەنوسسازە بۆ تەکانپێدانی خودی پرۆسەکە.

پرۆسەیەک کەلەلایەن دامودەزگای کارگێڕیی دێتەگۆڕێ، دەبێ بەباشی وبەلێهاتویی بەڕێوە بچێ. ئەو لێهاتویەیە یان بڕیاری لێهاتو چاوگەکەی هەربەتەنها بۆ دەقی قانونیی ناگەڕێتەوە بەڵکو هاوتا لەگەڵ قانون بۆبنەما گشتییەکانی لێهاتویی بڕیاری کارگێڕیش دەگەڕێتەوە. لەهەر پرۆسەیەک گەر سەلمێنرا کە لەڕەچاوکردنیدا ئەو سەرەتایانەی پێشێلکردوە، ئەوا لەڕێگەی سکاڵاو بەگژدا چونەوە دەکرێ هەڵبوەشێنرێتەوە.

بەقانونییکردنی سەرەتاکان

سەرەتا گشتییەکانی لێهاتویی بڕیاری کارگێڕیی هێزی جێ بەجێکەری خۆیان لەقانون وعورف بڕیاری دادگای باڵا (تەمیز) وەردەگرن.
پێشتر ئاماژەمان بۆ ئەوە کرد کەیەکێک لە سەرچاوەکانی قانون بنەماکانن. بۆیە کاتێک بنەمایەک بەزمانی قانون دادەڕێژرێ گومانی تێدانیە کە هێزی جێ بەجێکردنی کاریگەرتر دەبێ لەسەرەتایەکی دانەڕێژراو وبەقانونی نەکراو. بەو ئاقارەدا سەرەتا هەیە لە چوارچێوەی قانون داڕێژراوە. ئەو بەقانونی کردنەی سەرەتاکان زیاتر ئەو سەرەتایانە دەگرێتەوە کەگشتین وریسای گشتی وناسراوو دانپێدانراون وەک یەکسانێتی، ئازادی، جیاوازی نەکردن و دادپەروەری ...بەزۆریش وایە ئەم سەرەتا ڕێسادارییە قانونیانە لەبەرزترین تۆپکەی سێگۆشەی قانونییدا کە دەستور دەگرێتەوە جێی خۆیان کردۆتەوە. دواتر لە قانونەکاندا دەقنوس دەکرێنەوەو ڕونتر دادەڕێژرێنەوە. لێرەدا پێویستە هێما بۆ ئەوە بکرێت کە جۆرێک لە تێکەڵاوی لە نێوان سەرەتاکان ومافە بنچینەییەکاندا هەیە. زۆرجاریش وایە ناوەڕۆکی هەردوکیان هەر یەک شتە. لەبابەتی مافە بنچینەیی یەکان ئەو بابەتە ئاماژە بۆکراوە بەدرێژتر لێی کۆڵراوەتەوە.
سەنگی ئەوچەند سەرەتا ناوبراوانە لەدەقی دەستورو قانونەکاندا بەتایبەتیش لە دەستوردا بۆ بروانامەو ڕێکەوتننامە نێودەوڵەتییە جیاجیاکان دەگەڕێتەوە. ناکرێ دەوڵەتی هاوچەرخ لاری لەبەرامبەر هەبێت وپشت گوێیانبخا. چونکە سەنگیمحەکی واتا پیرۆزو باوەکانی سەردەم ئەو چمکانەن کە ناواخنی دەوڵەتی قانونی دیموکراسی پێکدێنن.

ئەوە لایەنێک، لایەنێکی دیکە خودی ئەو چەمکانەن وەک پەیڤ ودەستەواژە. ئەو چەمکانە بەرەهایی بەکارهێنراون جێگەیان لەنێو دەقە قانونیەکان بۆکراوەتەوە. بۆنمونە کۆمەڵێک پرسیار وەک: یەکسانێتی چی دەگەیەنێ؟ چۆن پەیرەو دەکرێ؟ دەوروبەرو بارودۆخ چ باندۆرێکی بەسەرەوە هەیە؟ ئایا هەمو کەسێک لە گشت بارودۆخ وکات وساتێکدا بۆیان هەیە پەنای بۆ بەرن؟ ئایا یەکسانێتی چوارچێوەو سنوری هەیە؟ گەر هەیەتی چین؟ بەرسڤی ئەو پرسیارانەو پرسیاری دیکەش لەدەقی دەستورو قانوندا نادۆزرێنەوە. بۆیە دامودەزگای دەوڵەت بەپێی دەسەڵاتەکانی قانوندانان، کارگێڕی ودادوەری ڕاڤەی دەکا. لەو شرۆڤەکردنەیەشیاندا گەر دەوڵەت ئەو تایبەتمەندیانەی تێدا نەبو کەلەدەوڵەتی دیموکراسی وقانوندا هەیە ئەوا لەیەک واتا بەدەر هیچی دیکە ناگەیەنێت ئەویش بنکۆڵکردن ومایەپوچ کردنی ئەو سەرەتا روکەشە دانپێدانراوانەیە. خۆ لەدەوڵەتی قانونیشدا گەر دەسەڵاتی کارگێڕی بەتەنها سەرپشککرا لە ڕاڤەکردنی سەرەتا ئاماژەبۆکراوەکان ئەوا دیسان ئەگەری داشۆرین لەناواخنیان بە کردار دێتە گۆڕێ.

کاتێک دامودەزگایەکی کارگێڕیی خەریکی دەرکردنی بڕیارێک بێ کە پەیوەندی بە هاوڵاتی هەبێ، دەبێ لەچوارچێوەی قانوندا ئەوکارە بکا. واتە دەبێ بڕیارەکە پشت بەقانون ببەستێ. ئەمەش کرۆکی سەرەتای ڕەوایەتییە کەلەبابەتی خۆیدا بەدرێژی باسی لێوە دەکرێ. فەرمانگەیەکی کارگێڕ ناتوانێ لەخۆوەو لەگۆترە، بێگوێدانە قانونی تایبەتمەند بڕیارێک دەربکا. بەڵام ئەوەش واناگەیەنێ کەقانون سەرتاپای کون وکەلەبەرەکانی گرتۆتەوەو وردو درشتی شتەکانی قانونڕێژکردوە. لەو نێوەدا فەرمانبەری کارگێڕیی جۆرە سەربەستییەکی هەیە کەتێیدا بخولێتەوەو قانون ڕاستەوخۆ لەقاڵبی نەدابێ، ئەوسا لەڕێگەی ڕاڤەکردن بۆیبچێ یان دەسەڵاتی خۆی بۆ بەکاربێنێ. لەو بوارەدا کەقانون نەتوانێ سەرجەم ڕەفتارەکانی کارگێڕ ڕێساڕێژ بکا ئەوا گۆڕەپان بەتەواوی بۆدەسەڵاتی کارگێڕ ئاوەڵا نابێ، ئەوکات لەجیاتی قانون بنەماکان دێنەپێش. بۆ پڕکردنەوەوتەواوکردنی قانون سەرەتاکان لەسەرڕێنو دەبێت کارگێڕ

پێیەوە پابەند بێ ئەگینا بڕیارەکەی توشی ئەگەری هەڵوەشاندنەوە دێ؛ کاتێک هاوڵاتی بەرژەوەندیدار لێیرازی نەبێتو گازاندە بکاتو دواتر پەنا بۆ دادگا ببا.

لێرەدا بنەماکان وەک تەواوکەری قانون دێتەپێش. ئەو قسەیە تا ئێرە پەسندە. بەڵام ئەو قسەیە تەنیا لەو بارەدا دێتەئاخافتن کە ئێمە قانونو سەرەتاکان بەدروستی وەک دوشتی لەیەک جودا بخوێنینەوە. بۆیە نابێ ئاگامان لەوەوە ببڕێ کەزۆر لەو سەرەتایانە لە دوتوێی قانونەکاندا ڕەنگرێژکراون وداڕێژراون. بۆیە سەرەتاکان لە بەدو شێواز دێنە پێش، جارێکیان وەک دەقێکی داڕێژراوی نێو قانون، جاری دیکەش وەک کەلێنپڕکەرەوەو جێگرەوەی قانون، چونکە بەقانونیی نەکراون. بۆیە هیچ کایەیەک بۆ کارگێڕ نامێنێتەوە خۆی لێ لابدا. گەر بەسەرێکیش نەیگرێ بەسەرەکەی دیکە دەیگرێ.

بڕیاری کارگێڕیی بەسەر دو تا دابەش دەبێ. تایەکیان ناواخنەکەیەتی تایەکەی دیکەش کردە وپێواژۆی دەرچونەکەیەتی. نابێت بڕیارێکی کارگێڕی بێ ناوەرۆک وپڕۆسەیەکی لێوەشاوەو لێهاتو دەربچێ. گەرهاتو بڕیارێک ناوەرۆکی ناشایستەبو ئەوا مەرجی شایستەبونی پێواژۆی ئامادەکاری بڕیارەکە دەبێتە لەمپەر بەرامبەر دەرچواندنی بڕیارەکە. بەو پێیە شێوازی لێهاتویی دەرکردنی بڕیارەکە لەلایەن خۆیەوە دەبێتە جۆرە چاودێرێک بەسەر بڕیارەکە –وەک داڕشتن و ناوەرۆک-. نابێ ئاگاشمان لەوە ببڕێ کەسەرەتاکان هەردوتای بڕیارەکە دەگرنەوە. بنەما هەن ناوەرۆکی بڕیارەکەیان پێ لەمەحەک دەدرێت و هەروەها بنەماش هەن پێواژۆی دەرچونی بڕیارەکە لە سەنگی محەک دەدەن.
قسەی لەسەر نیە پاراستن و لەسەر ڕۆیشتنی ڕێساکان دەبێتە بەربەست لەبەردەم لەقانون‌لادانی بڕیاری کارگێڕیی بەڵام بێگومان لە نێو سنوری دەوڵەتی دیموکراسیو قانوندا.

چ قانوندانەرانی وڵات(نێوخۆ) چ نێودەوڵەتی، ناتوانن لە دوتوێی قانوننامەکانیاندا سەرتاپای پێداویستیەکانی ڕۆژانەی مرۆ دابرێژن وڕێسای بۆ دابنێن، چونکە گەر وابکەن ئەوا هەر قانوننامەیەکی تایبەت بەبوارێک لە بوارەکانی ژیانی کۆمەڵ دەبێ هەزاران ماددەی بۆ تەرخان بکەن. هەروەها بارودۆخی مرۆڤیش بەپێی پێویستیوپێشکەوتنی کات وتەکنیک رو لەزیاد بوندایە، بۆیە ناکرێ لەسەر بنەمای پێشبینیکردن بێ. ئەو خاڵە لەقانوندا خاڵێکی لاوازە بۆیە پێویستی بەپڕکردنەوە هەیە. هەر لەبەر ئەوەشە داخوازی گۆڕین وهەموارکردن ودانانی قانونی نوێ ماوە بەماوەو یان بەبەردەوامی بەپێی سیستمی وڵاتان دێتەگۆڕێ. بێجگە لەو ڕێگەچارەی ناوبەناویە یان بەردەوامی هەموارکردن وداڕشتنەوە یان دانانی قانونی نوێ ، ڕێسا گشتییەکان ئەو کەلێنە باش پڕ دەکەنەوە. هەر بۆیەشە ئەو ڕێسایانە کەبنەما گشتییەکانن بەقانونی تۆمارنەکراو دانراون، یان واباشترە کەبڵێین قانونی نەنوسراون چونکە لە قانونناسییدا هەروایە. ئەو سەرەتایانەش ئەو ڕێسا گشتیانە لەخۆ دەگرن کە لەڕوانگەی هەست ودرک پێکردنی مرۆ؛ کەلە مەبەستی دادپەروەری نزیک دەبنەوەو لەلایەن هەموانەوە پەسندن وتاقیش کراونەتەوە، لەو ڕوەشەوە ڕەوایەتیان وەرگرتوە. تێکڕای ئەو ڕێسا گشتییە مافلەخۆگرانە لەڕاژەی هاوڵاتیدان. ئەو ڕێسایانە بنەما گشتییەکانی لێهاتویی بڕیاری کارگێڕیی بن یان سەرەتا گشتییەکانی کایەی قانونی سزادان، یان هی قانونی مەدەنی هیچ لە وێناکردنیان وەک سەرچاوەیەکی بەردەستی قانونیبون ناگۆڕێ.

بنەماکان ئەو واتا بەهادارانەن کەخەڵک بەگشتی پەسندیان کردوە. ئیدی لەسۆنگەی ئەوەوە بەهای دەرکەوتنیان بۆ ئاستی پەیڕەولێکردن دەردەکەوێت. وەک دەرکەوتە یان بەرامبەر قانون پاشان بەدەق کراون واتە خراونەتە چوارچێوەیەکی قانونی ونوسراونەتەوە، یان نەخراونەتە قاڵبی نوسینەوە وەک دەق بەڵکو بە نەنوسراوی ماونەتەوە، بەڵام سیمای قانونیان لێدانەشۆراوە.
لێرەدا لەبەرامبەر دو لایەنی چەمکی قانون دەوەستین: یەکێکیان قانونی نوسراوە کەلەلایەن دەسەڵاتی یاسادانان دەردەچێ؛ لایەکەی دیکەشیان قانونی نەنوسراوە.

کاتێک خوێندکارێکی قانون لاپەڕەکانی کتێبە ئەکادیمیەکان هەڵدەداتەوە هەوڵی ئەوە دەدا سەرەتایەکی قانون فێرببێ، ئەوا هەر لەبەراییەکانەوە بە واتاکانی قانون وسیماکان وسەرچاوەکانی قانون ئاشنا دەبێت. کەباس دێتە سەر ژێدەرەکانی قانون ئەوا ریزبەندیەکەی بە کارانگاز بونی کلتورو دین دابەش دەبێتە سەر
1-قانونی دانراو/نوسراو
2-عورف(داب نەریت)

3-ڕێکەوتننامە

4- پێشینەی دادوەری، بڕیاری دادگا-دادگای باڵا(تەمیز).

ئەو باسە پێشتر باسکراوە. بۆیە مەبەستمان لێرەدا ژێدەری دوهەمە . عورف زۆرجار بەقانونی تۆمار نەکراویش ناوزەدە دەکرێ.
کاتێکیش دێین وباس لە سەرەتاکان دەکەین ئەوا ئەوان بەرگی ئەو ژێدەرێتیەش دەپۆشن.

بەم جۆرە ژێدەری نەنوسراو دولکی لێدەبێتەوە عورف وسەرەتاکان.
کارلێکەری عورف وسەرەتاکان لەسەر یەک یان سەودای نێوانیان زۆر بەهێزە. زۆرجاران عورف بەخۆی سەرەتایەکە، یاخود سەرەتایەک لەپشتییەتی. بەڵام مەرج نیە هەمو عورفێک سەرەتا بێ، هەروەها بەپێچەوانەشەوە. عورف زیاتر تایبەتمەندە بە زەمین وزەمانی کۆمەڵگایەک، بەچۆنیەتی ڕەفتارکردن ودوبارەبونەوەی ئەو ڕەفتارانەو پەیدابونی ئەو بڕوایەی ملکەچێتی لەبەرامبەردوبارەبونەوەی ئەو ڕەفتارانەدا بێنێتەکایە؛ یان لادان لەو ڕەفتارە دەبێتە مایەی پەشیمانی وسزای کۆمەڵ. کۆنیەتی عورفیش بەوە تاقیدەکرێتەوە کە نەزانرێت سەرەتای ڕەفتارەکە بۆ کێ وچ‌کەس دەگەڕێتەوە، بەڵکو بۆ یادەوەری کۆمەڵ خۆی.
بنەماش پەیوەندیان بەباوەڕی مرۆڤەوە هەیە، بەوەی بەهای ڕەفتارەکە لەواتاکانی چاکەو خراپە وپێویستی بەردەوامبونیدا هەیەو فەلسەفەیەکیشی لەپشتە.

بنەماکان ناوەرۆکی گشتییان هەیە هەربەولایەنە گشتگریەش بەشێوەیەک لەشێوەکان ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ سەروسەودایان لەگەڵ قانوندا پەیدا دەبێت. ئەوبەشەبابەتە کەتەرخانە بە سەرەتاکان مەبەستمان سەرەتا قانونیەکانە یاخود ئەو سەرەتایانەن کەقانون بۆ ڕێکخستنی ژیانی کۆمەڵ پەنایان بۆ دەبا، نەک سەرەتاکان بەفراوانی واتاوە. چونکە گەر باسی سەرەتاکان بەفراوانیوگشتگری واتاکانیانەوە بکەین ئەوا دەبێ خۆمان لەقەرەی بابەتەکانی کۆمەڵناسی وفەلسەفەو کلتورناسی وئاییناسی بدەین، ئەوەش کایەی باسەکەی ئێمە نییە.

جۆری سەرەتاکان بەسەودایان لەگەڵ قانون

1- گوتمان سەرەتاکان چاوگێکی نەنوسراوەی قانونن. بەڵام هەندێ سەرەتا هەن لەبەر گرنگێتییان، لەبەر بەربڵاوییو ناسراوێتیان ڕاستەوخۆ قانون دانی پێداناوەو لەدوتوێی ماددەکانیدا ئاخنیون. زۆرجارانیش دەستور لەو بوارەدا پێشەنگە، ئەنجا قانونەکانی دیکەش هەمان ڕێگە دەگرنەبە. کاتێک بنەماکان بەم جۆرە دێنەپێش کارئاسانی زۆر بۆ مافناس و هاوڵاتی مەیسەر دەکەن. چونکە مقۆمقۆ سەبارەت بەدەستپێوەگرتنی ئەو سەرەتا پەیوەندیدارە یان دەستپێوەنەگرتنی ناهێڵێ. کێشەی فەرمانبەرداری هەر لەبەراییەوە دەبڕێنێتەوە. قانونیش کە بەراستەڕێگای خۆی – دەسەڵاتی قانوندانان- بەپێی کردەی دیموکراسی لە پرۆسەی هەڵبژاردنی گشتی ئازاددا دێتە بون، سەنگ وبایەخی ڕەوایەتی سەرەتا دانپێدانراوەکە جێگرتر دەکا.
لێرەدا پرسێک سەبارەت بەلەخۆوەگرتنی سەرەتاکان دێتە گۆڕێ بەوەی ئایا ناکرێ هەمو سەرەتاکان بئاخنرێنە لیستی قانونە داڕێژراوەکان کە بەمە لەکێشەی لابەلای ڕاڤەکردنو بەناڕاستەوخۆ دەستبۆبردن ڕزگارماندەبێ؟ بۆبەرسڤی ئەم پرسە بڕیارێکی یەکلاکەرەوە لەبەردەستدا نیە. پشتگرەی وەڵامەکە بۆ ئەوە دەچێ کە هەندێ لەسەرەتاکان ڕەنگبێ بەشێکی زۆریش بن تارماییان لەسەر بێ ڕون وئاشکرا نەبن، یاخود شرۆڤەی زۆریان گەرەکبێ ، بۆیە واباشنییە سەرجەمیان کۆبەندی قانون بکرێن. بێجگە لە هۆی ئاماژە بۆکراو هۆی دیکەش ئەوەیە کە بنەماکان مشەن و لەفراوانبونیشدان، هەموشیان هەر تایبەت نین بەلکێک لەلکەکانی قانون؛ زۆر جارانیش لە توانست و درکپێکردنی هەنوکەیی قانوندارێژدا دەردەچن. قانونیش ئەرکی فەرهەنگ لەخۆیەوە ناگرێ، واتە قانوننامە فەرهەنگێک نییە تا سەرلەبەری چمکو دەستەواژەو پەیڤەکان لەخۆی بگرێ. هەر بۆیە گرنگترینو بەرچاوترین سەرەتا وەک یەکسانێتی، دادوەری، ڕەوایەتی وسەرەتا گشتیەکانی لێهاتویی بڕیاری کارگێڕیی بەدەقی قانونی داڕێژراو کراون وئەوانی دیکەش ماونەتەوە بۆ دادگاو ڕاڤەکردن.

2- لەو خاڵەی سەرو بارێکی ڕێسایی باس کرا کەچۆن سەرەتاکان بەدارشتن لە نێو بەندو ماددەکانی قانوندا یان بەدانەڕێژراوی/ نەنوسراوەیی/ سیمای ڕێکخەری وپێوەپابەندبونیان هەیە. کەچی لەم خاڵەدا باسی بارێکی تەواو جیاواز دەکەین. سەرەتا هەیە تەواو وەک باری سەروە بەڵام بەهەڵگێڕاوەیی؛ واتە قانون ڕاشکاوانە جاڕ دەدا کەفڵانە سەرەتا نابێ وەک بنەمایەکی هێزپێدراوی قانونیی

لەبەرچاو بگیرێ، بەڵکو دەبێت بەلاوە بنرێ. زەقترینیشیان ئەو سەرەتایەیە کە دەڵێ:" نابێت کەس لە بەدکاری خۆی سودمەند بێ". نمونەش بۆی: یەکێک سامانێکی(زۆری) بۆ بەجێ دەمێنێ. کاتێک کە میراتدەرەکە لە ژیاندا نەمێنێ، جا چ دایک وباوکی بێت یان کەسێکی دیکەی خزمی. ئیدی میراتگرەکە تاکو زو دەستی بەمیراتەکە رابگا بەتاوانی کوشتن هەڵدەستێ. لەئەنجامدا هەرچەندە سزای خۆی لەبەرامبەر تاوانی کوشتنەکەدا وەردەگرێ بەڵام قانون لە میراتەکەی بێپشک ناکا. وەلێ ئەو سەرەتایەی باسی لێوە دەکەین لێی بێبەش دەکا. بەشە سامانە بەجێماوەکە دەگەڕێتەوە خەزێنەی دەوڵەت بەمەرجێک هەر تەنها خۆی میراتگرە قانونیەکە بێ.

سەرەتای مێژویی ئەو سەرەتایە بۆ داڕشتنە لاتینەکەی دەگەڕێتەوە کەدەقەکەی واهاتوە Nemo auditur suam turpitudinem allegans.

3- کاتێک قانونی بەردەست بێ دەنگ بێت لەئاست چارەسەرکردنی دۆزێک لەدۆزەکانی هەڵس وکەوتی رۆژانەی خەڵک، ئەوا سەرەتاکان ئەو بۆشاییە پردەکەنەوە. لێرەدا سەرەتاکان وەک یەدەگێک دێنە پێش چاو. قانونیش وەنەبێت سەرجەم بوارەکانی ژیانی مرۆڤی بێکونوکەلەبەر داپۆشین هێشتبێتەوە، بەڵکو بۆشایی تێ دەکەوێ. ئەو بۆشاییانەش بنەماکان پردەبنەوە. هەرچەندە لێرەدا ئەوە دەگوترێ کە قانون دەربڕێکی دیموکراسیانەی خەڵکە لەڕێگەی نوێنەرەکانییەوە بۆ داڕشتنی چوارچێوەی ئەرک وفرمانەکانیان، ئیدی چۆن دەبێ کە ئەو جۆرە دەربڕە دیموکراسییە نەماو بۆشایی تێکەوت، راستەوخۆ کەلێنەکە بە پرکەرەوەیەکی نادیموکراسی پڕ بکرێتەوە، کە مەبەست لێرەدا بنەماکانن. لەبەرامبەر ئەو قوڵبینییەدا وەڵامەکە ئاوا دەکەوێتەوە کە سەرەتاکان لەراستیدا واتای گەورە گرنگ لە خۆ دەگرن. واتاکەشیان لە بناوانەوە لە بڕواپێبونی خەڵکەوە هەڵێنجاوە. بەپێ داگرتن لەسەر ئەوخاڵە ئەوە دەبینرێ کە خەلک بەتێکرا داخوازی ناوەڕۆکی ئەو سەرەتایانەن چونکە بۆخۆیانو بەرژەوەندیەکانیان هاتونەتە کایە. بەمە دەکرێ بگوترێ کە پەسەندکردنی خەڵک بۆی جۆرە راپرسییەکی گشتی نافەرمی هێناوەتەکایە کەلەگەڵ خواستی دیموکراسی هاوچەرخ هاوڕاو هاومەبەستە. هەر بۆنمونەو بەس سەرەتای یەکسانێتی گەواهیدەرێکی حاشا هەڵنەگری ئەم بارەیە.

4- زۆرجاران وایە بنەماکان رۆڵی سایە دەبینن، واتە سایەی قانونێک لەقانونەکان. خۆ گەر قانونەکە هەموشی لەژێر سێبەری سەرەتاکان جێی نەبێتەوە ئەوا ماددەگەلێکی یان بەندگەلێکی لە سایەی سەرەتایەک دا دەردەکەون. کاتێک مادەیەکی قانون لێک دەدرێتەوەو شیتەڵ دەکرێ، هەروا بەدەقاودەقی وەر ناگیرێ. بەڵکو دادوەر بەرەو گیانی قانونە پەیوەندیدارەکە هەنگاو هەڵدەگرێ، پەنا بۆ فەلسەفەی قانونەکە دەبات، هەوڵ دەدا رازی نێوان دێڕەکان هەلبێنێ. ئەو پرسانە لەسەلماندنی قانوندا پێویستیان بە وەڵامی دادوەرە: ئایا مەبەستی قانونەکە چییە؟ هۆکاری دانانای چییە؟ چ چاکسازیەکی لەبەر چاوگرتوە؟ لەکۆبەندی هەمو ئەوانەشدا بنەماکان قیت دەبنەوەو دەبنە پێوەرو کەرەسەیەکی لەبار بۆ راڤەکردنی قانونەکە بەئامانجی بەدروست جێبەجێ کردنی.

رێسا گشتییەکانی لێهاتویی بڕیاری کارگێڕ

میریی – دەسەڵاتی کارگێڕیی- لەرێگەی دامودەزگاکانیەوە راستەوخۆ هەڵسوکەوت لەگەل هاولاتیان دەکات وکاروبارەکانیان هەڵدەسوڕێنێ. بەپێی سەرەتای رەوایەتی دەبێ قانونێک لەبەر دەستدا بێ کە بەشێوەیەکی دیموکراسی لەلایەن دەسەڵاتی قانوندانانەوە(بەگوێرەی بنەمای جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان) دەرچوبێ. هەمو رەفتارێکی میرییش دەبێت لەژێر چەتری قانون دابێ. قانون دێ نەک هەر سنور بۆ رەهەندی چالاکی تاکی هاولاتیی دادەنێ؛ بەڵکو سنوری دەسەڵاتی کارگێڕیش دەستنیشان دەکا. لێرەشدا وەنەبێ هەر قانونی نوسراو بەتەنها ئەو ئەرکە بەجێ بێنێ. زۆرجاران کە قانون دەقاودەق پەیرەو دەکرێ بارێکی ناڕەوا یاخود نادادی دێنێتە کایە، چونکە رەنگبێ راڤەکردنی دەقی نوسراوی قانونەکە بەگوێرەی بۆچونی دەسەڵاتدارەکە بێ. لێرەدا ئەوەش راستە کە دەسەلاتدارەکە- مەبەست دەسەڵاتی جێبەجێکردنە- دای نەڕشتوە، وەلێ کرداری جێ بەجێ کردن کە دەسەڵاتی ئاماژەبۆکراو پێی هەڵدەستێ رەنگبێ قانونەکە ناواخنی مەبەستە سەرەکیەکەی لەبار بەرێ، یان ئامێریانە دور لە گیانپێداکردن جێ بەجێی بکا. بۆیە لەپاڵ هەبونی قانون دەسەڵاتی کارگێڕیی دەبێ پابەندی کۆمەڵە رێسایەکی دیکە بێت کەبنەما گشتییەکانی لێهاتویی بڕیاری کارگێڕیی پێ دەگوترێ.

لێرەدا پێویستە پرسی قانون وچۆنیەتی جێبەجێکردنی زیاتر لەگۆشەنیگایەکی رۆشنبیری قانونیانە بخەینەڕو؛ بەتایبەتیش کەباس لەدەسەڵاتی کارگێڕیی بکرێ. چونکە کەشی پێگەیاندنی کادرانی بواری کارگێڕیی تەواو جیاوازە لەهی بواری دەسەڵاتی دادوەری. هەرچی بواری دادوەرییە ئەوا کادرەکانی بە پەروەردە ورۆشنبیرییەکی تاڕادەیەکی تێرو تەسەل بەبابەتە جۆراوجۆرەکانی قانون تەیار وجۆش کراون. ئەو لایەنە فەرهەنگییە قانونییە رێگەی هەڵسوکەوت ومامەڵەکردن قیرڕێژ دەکا بۆ گونجاوێتی جێبەجێکردنی. بۆیە لای ئەو توێژە مافناسانە کەمتر چاوەڕوانی ئەوەیان لێدەکرێ لە گیانی قانونەکان لابدەن بە بەراوردکردن لەگەڵ کاربەدەستەکانی کارگێڕیی. ئەمە لەلایەک لەلایەکی دیکەشەوە سستمی سێ پێپلکەییانەی دادوەری-لەبابەتی دادوەرییدا بەدرێژی باسی دێت- وادەکات کە دادوەر لە شرۆڤەکردنی قانوندا هەبەتەنها سەرپشک نەبێ، سەرباری ئەوەش لەهەمان کاتیشدا هاوکات لەگەڵ دەقی قانون پابەندی کۆمەڵێک رێسان لەسەرمەشقیانەوە سەرەتاکانن.

کاتێکیش دام ودەزگایەکی کارگێڕی-میریی- لەهەڵسوکەوتی رۆژانەدا لەگەڵ هاوڵاتیاندا قانونی کارگێڕی جێبەجێدەکات، زیاتر ئەو دامودەزگایە یان ئەوفەرمانبەرە دەسەڵاتدارە لەبارێکی وەرگێڕانی دەق بۆ کردە خۆی دەبینێتەوە. بەواتایەکی دیکە کاربەدەستەکە هەڵدەستێ بە گۆڕینی قانون کە خۆی گشتی وئەبستراکتە –واتە بۆ هەموانە بێ گوێ دانە بارودۆخی کەسایەتی- دەیکاتە بڕیارێک بۆ تاک-هاوڵاتی-. بەم کارە هەم تایبەتمەندییە گشتییەکەی نامێنێ هەم ئەبستراکتیەکەشی. ئەوسا سەرکەوتنی ئەو کاربەدەستە لەوەرگێڕانی گیان‌وخواستی قانونەکەو بەکردارکردنی لەشێوەی بڕیارێکی تایبەت وکەسێتمەندیدا هونەرە. هونەرەکەش هەر تەنها ناگەڕێتەوە بۆ فەرمانبەر یان قانونەکە خۆی- هەرچەندە هەردولایان رۆڵی تایبەتیان تێدایە- بەڵکو بۆ دەست بۆبردنە سەرەتاکانی تایبەت بەقانونی گارگێڕیی دەگەڕێتەوە کە ئەوانیش سەرەتا گشتییەکانی لێهاتویی بڕیاری گارگێڕین. بێگومان لێرەدا کارامەیی بڕیاری فەرمانبەرەکە لەژێر تیشکی قانون بەپێڕەوکردنی سەرەتا گشتییەکان دەردەکەوێت. خۆ گەر وانەبێت ئەوا هاوڵاتی بڕیاربەسەردراو یان بڕیاربۆدراو یان بەرژەوەندیدار هانا بۆ هەمان بنەما دەبات تا بەشێوەیەکی رەوا بەگژ بڕیارەکەدا بچێتەوە.
لێرەدا واباشە ئاماژە بەبۆچونێکی قوڵبین بکەین سەبارەت بەبەگژداچونەوەی قانون. هاوڵاتی ناتوانێ راستەوڕاست بەگژ قانون وەک دەقدا بچێتەوە، چونکە قانونەکە دەربڕی خواستی خۆیەتی- بەگەڕانەوە بۆباسی نوێنەرایەتی کردن‌ودەسەڵاتی قانوندانان ودیموکراسیو ویستی گەل- بەڵکو لەگژ وەرگێڕانی قانونەکەدا رابچێ، کەلەبۆتەی بڕیاردا(ئەو بڕیارەی راستەوخۆ تایبەتە بەهاوڵاتی پەیوەندیدار) دارژراوەتەوە. ئەوەش لەسەر بنەمای سەرەتا گشتییەکانی لێهاتویی بڕیاری کارگێڕیی دەبێ.

لەقوڵبونەوە بەناخی ئەو باسەدا دو سەرەداوی گرنگمان سەبارەت بەبنەما گشتییەکانی کارگێڕی دەکەوێتە دەست:
یەکەمیان ئەو بنەمایانە دەبنە پێوەرو سەنگی محەکی بەدروست پەیڕەوکردنی قانون لەلایەن دەسەڵاتی بڕیاردەر.
دوهەمیشیان هەر ئەو سەرەتایانە دەبنە مایەی بەگژداچونەوەی بڕیارەکە، کەهاوڵاتی تەقە
ڵلای هەڵوەشاندنەوەی دەدات. لێبەدەنگهاتنی هاوڵاتی لەبڕیارەکەو پاشانیش هۆی پوچەڵکردنەوەی بەبڕیارێکی دادوەری تایبەتمەند بەکێشە کارگێڕییەکان هەر لەسۆنگەی سەرەتاکانەوەیە. ئەوسا کەدادگای تایبەتمەند بڕیارێکی دامودەزگایەکی کارگێڕیی پوچەڵ دەکاتەوە، داوا لەهەمان دامودەزگای بڕیاردەر دەکات بەبڕیاری گۆڕینی خۆی دابچێتەوە وبڕیارێکی دیکە دەربکا، بەڵام ئەمجارەیان بەلەبەرچاوگرتنی هۆکارەکانی پوچەڵکردنەوە. دادگا خۆی بڕیارێکی نوێ دەرناکا و لەسەر کورسی کارگێڕ دانانیشێ، بەڵکو چاودێری دەکا؛ چونکە گەر وابکا ئەوا بەپێی بنەمای ناسراوی جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان لەبازنەی دەسەڵاتی خۆی دەردەچێ.

بێگومان لەبەرچاوگرتنی بەرژەوەندی هاوڵاتی لەلایەن دەسەڵاتی کارگێڕیی لەگەڵ پەرەسەندنی فەلسەفەی دەوڵەتی قانون بە واتای قانون ودیموکراسی سەری هەڵداوە یان هەرهیچ نەبێ هەرمێنی پەیدا کردوە. لاریش لەوەنییە کەپێش دەوڵەتی قانون دەسەڵاتەکان هەمویان پاوانی دەستی یەک فەرمانڕەوا بون، ئەویش فەرمانەکان وبڕیارەکانی بەزەبری ئاگروئاسن سەپاندوە. سەرەداوی دیرۆکیانەی ئەو لێکۆڵینەوە لە پێشەوەدا کەوتۆتە بەرباس وخواس.
ئەوەی پەیوەندی بەمێژوی سەرهەڵدانی ئەو سەرەتایانەوە هەبێت قسەی لەسەر نییە کە بیروڕای فەلسەفی وکۆمەڵایەتی وچاکەخوازان لە رویی هزریەوە بەتایبەتیش لە باسکردنی مافە بنچینەییەکان‌وگەڕاندنەوەی دەسەڵات بۆ خواستی نەتەوە هاندەرێکی کەم وێنە بوە.وەلێ دەرکەوتنی ئەو کۆمەڵە سەرەتایانە لە روی بەکردەکردن واتە گۆڕینیان لە گوفتاری کتێب دانەرانەوە بۆ رەفتاری پێوەرئاسا؛ بۆسەر سەکۆی دادگاکان دەگەڕێتەوە.

دادوەرەکان لەکاتی لێکۆڵینەوە لەو سکاڵانامانە دژی بڕیارە کارگێڕییەکان، هاتونەتە سەر رەنگ ڕشتنێکی بەرچاوی سەرەتاکان. نابێ ئەوەش لاییلێنەکرێتەوە کە نەخاسمە لەو رەنگ ڕشتنەدا دادوەرەکان دەستیان بۆ هەمبانە بۆرینەی(ئەم دەستەواژەیەم لەناونیشانی فەرهەنگەکەی مامۆستا هەژار وەرگرتوە) بیردۆزە روناکبیرە مافخوازەکان بردوە.

بنەماگشتییەکانی بڕیاری کارگێڕیی لێهاتو

سەرەتاکان وەک لەپێشەوەش ئاماژەیان پێدراوە، بەشێوەیەکی وانین کە بەدەقاودەقی ژمێردراون وکۆنوس کرابن، ئیدی لەو ژمارە تێپەڕی بەسەرەتا دانەنرێن! بەپێچەوانەوە سەرەتاکان کۆنەکراون ودەرگەی هاتنەپێشەوەی سەرەتاکان یان ناسینەوە ودۆزینەوەی سەرەتاکان لەسەر پشتە. ئەمەش بەپێی پێداویستەکانی رۆژانەی جڤاتو بەپێی چەسپینی بنەماکانی دەوڵەتی قانون رو لەزیادبون وگۆرانن. ئەرکی دیارکردن ودۆزینەوەش بەپلەی یەکەم بۆ دادوەر دەگەڕێتەوە، چونکە دەبێ ئەو لەبڕیارەکانی خۆیدا دەست بۆ سەرەتایەک ببا تاکو بڕیارەکەی پێ هێزدارو مافدار(رەوادار) بکا.
ئەو کۆمەڵە بنەمایانەی خوارەوەش گرنگترین‌و بەرچاوترین بنەمان، بەڵام سەرجەمیان نین.

1– سەرەتای لێوردبونەوە (خەمخۆری)

ئەو سەرەتایە دەخوازێت دامودەزگای کارگێڕیی لەکاتی خۆئامادەکردن بۆ دەرکردنی بڕیارێک بەوردی زانیاری بایەخدار لەمەڕ بارودۆخ وهەڵسەنگاندنی بەرژەوەندیەکانی بابەتی بڕیارەکە کۆبکرێتەوە.
هەر دامودەزگایەکی کارگێڕیی بیەوێ لەسەر بنەمای داواکاری لەلایەن هاوڵاتی یاخود لەسەر هاتنەپێشی پێویستییەک بڕیارێک دەربکا ؛ دەبێ لەسەرەتاوە زانیاری تەواو لەبارەی بابەتەکەوە کۆبکاتەوە لە گەڵ ئەو بەرژەوەندیانەی کە پێی دێتە جێ هەڵبسەنگێنێ، ئەوسا بڕیار بدا. نابێ بڕیارەکە بە قۆناخی ئامادەکاری تێنەپەرێ.
زۆرجارانیش بڕیارەکە واپێویست دەکا کە دام ودەزگای بڕیاردەر لەگەڵ خودی هاوڵاتی داواکار یان بەرژەوەندیداری پەیوەندیدار لێکۆڵینەوە ئەنجام بدرێ تاکو زانیاری تەواو وباری سەرنجی تەواوی خۆی پێشکەش بکا بۆ ئەوەی ببێتە کۆڵەگەیەکی پتەو بۆ بڕیارەکە. بەم جۆرە مشوری ئەوە دەخورێ بڕیارەکە بێ ئاگای پەیوەندیدار بەلارێکراوی دەربچوێندرێ.
بێجگە لە قسەکردن ودانیشتن لەگەڵ هاوڵاتی بەرژەوەندیدار، زۆر جارانیش وا پێویست دەکا کە دامودەزگای کارگێڕیی بڕیاردەر پێش دەرکردنی بڕیارەکەی، پرس ورا بە پسپۆڕ ولێزانێکی بوارەکە بکا. راستە راپۆرتی پسپۆڕ نابێتە مایەی فەرمانبەرداری بۆ دام ودەزگاکە چونکە بەرگی راوێژکارانە دەپۆشێ، وەلێ قۆناخی ئامادەکاریان بۆ رۆشن دەکا. واتە ئەو بەرچاورونیە دەداتە دەست دەسەڵاتی بڕیاردەر کە لەڕاستەڕێێ چاوەڕوانکراوی قانونیانەی خۆی لانەدا. لەسەر رۆیشتنی ئەو جۆرە پرسپێکردنانە بۆ ئەوەیە دواتر بڕیارەکەی دەزگا کارگێڕییەکە گۆترەکاری وبەرژەوەندکاری‌و تاکلایەنی تێ نەکەوێ. زۆرجاران وادەکەوێتەوە کە خۆتەیارکردن وئامادەکاری بۆ دەرچواندنی بڕیارێک دەربەستی راوەرگرتنی پسپۆڕ ولێزان بێ. بۆنمونە کاتێک بڕیارەکە پەیوەندی بە بارێکی لەشساخی،ژینگەیی، بیناکاری یان هەر بارێکی دیکەی تاکنیکی یەوە هەبێت، ئیدی لێرەوەرا راوێژی پزیشکێک لەباری یەکەم و ئەندازیارێک لەبارەکانی دیکە بایەخدارو رەنگە چارەنوسسازیش بن.

کاتێکیش لەباری پێچەوانەوەوە بڕیارێک بێ رەچاوکردنی ناواخنی سەرەتای لێوردبونەوە دەربچێت، ئەوا مایەپوچی خۆی بەخۆیەوە هەڵگرتوەو دادوەریش بەپشتبەستن بەو سەرەتایەوە ئەو بڕیارە پوچەڵ دەکاتەوە. ئیدی دەبێت دەزگاکارگێڕیەکە بەبڕیارەکەی خۆیدا بچێتەوە وبڕیارێکی دیکە بەڵام لەبار دەربکا.

دەکرێ ئەم چوارخاڵانەی خوارەوە وا بناسین کە دەبنە مایەی هەڵوەشاندنەوەی بڕیاری کارگێڕیی:-
1- گەر هاتو خودی هاوڵاتی پەیوەندیدار بەبڕیارەکە قسەی لەگەڵ نەکرا، واتە هیچ لێکۆڵینەوەی سەبارەت بەلایەنە وردودرەشتەکانی بڕیارەکەی لەگەڵ نەکرا؛ لەکاتێکدا کەپێویست بو لەگەڵی بکرابایە، چونکە بەپێی سەرەتاکە بارودۆخی بابەتی بڕیارەکە ئەوە دەخوازێت کەنابێت یەکلایەنە دامودەزگای کارگێری بێ‌تاوتوێکردن لەگەڵ لایەنی دیکەی پەیوەندیدار بڕیاردەربکات.
2- گەر هیچ لێکۆڵینەوەیەک نەبوە پێشینەی دەرچونی بڕیارەک، یاخود لێکۆڵینەوەکە کرا بەڵام لێکۆڵینەوەکە کرچوکاڵ بوو؛ کەرەسەکانی لێتۆژینەوەکە لەبارنەبون و لێکۆڵینەوەکە روکەشیانە بو.

3- گەر هاتو ڕێگا بەهاوڵاتیە بەرژەوەندیدارەکە نەدرا زیاتر ڕۆشنایی بخاتە سەر داواکەی، واتە کاتێک هاوڵاتیەک داوایەک دەکات دواتر بۆیدەردەکەوێت کەوا پێویست دەکات زانیاری زیاتر بدات وبەڵگەی زیاتر بخاتە بەردەست، لێ دامودەزگای کارگێڕیی گوێی لێناگرێو یەکسەر بڕیارەکە دەردەکا. ئیدی ئەوبارەش دەبێتە مایەی هەڵوەشاندنەوەی بڕیارەکە.
4- گەر هاتو بڕیارەکە بەرژەوەندی بڕیاردەرەکەی خستبوە بەر چاو نەک بڕیاربۆدراوەکە. کاتێک کاربەدەستی بڕیاردەر بەرژەوەندی تایبەتی خۆی لەدەرچواندنی بڕیارەکەدا رەچاوکرد، بێئەوەی گوێ لەبەرژەوەندیە ڕاستەقینەکانی هاوڵاتی بگرێت، ئەمەش دژی سەرەتاکەیەو لەڕێگەی دادگاوە دەبێتە مایەی هەڵوەشاندنەوەی.

بۆ هەڵوەشاندنەوەی بڕیارەکە مەرج نیە هەر چوار خاڵەکە بەیەکەوە کۆ ببنەوەو بسەلمێنرێن. یەک خاڵ لە خاڵە باسکراوەکان دەربەستی ئەوە دەبێ کە بڕیارەکەی پێهەڵبوەشێنرێتەوە. بڕیاردانیش لەسەر هەڵوەشاندنەوەکە وەک لەپێشەوە هێمای بۆکراوە دەگەڕێتەوە بۆ دادگا، ئەوسا چ دادگای کارگێڕیی بێ یان دادگای ئاسایی(مەدەنی).

2– سەرەتای ئامانجدار

هەر بڕیارێکی کارگێڕیی پێویستە ئامانجێکی ئاشکراو رەوای هەبێ. مەبەست لەنیوە دێڕی یەکەم؛ ئامانجی ئاشکرا ئەوەیە کەبڕیار نابێ بێ ئامانج بێ، بەڵکو دەبێ لەدوتوێی خۆی بەڕاشکاوی مەبەستەکەی خۆی دیاری بکا. لێرەدا مەبەست زیاتر ئەوەیە کە هەم لەلایەک هاوڵاتی دڵنیا بکرێ لەوەی کە بڕیارەکە شتێک لەبەرچاو دەگرێت دەیەوێت بەدیبێنێ، لەلایەکی دیکەشەوە لە گۆترەکاری وسەرپێییتی دووربخاتەوە. هەروەها دەبێ بڕیارەکە ئەو ئامانجەش بپێکێ کەبڕیارێکە رایدەگەیەنێتولایەنە پەیوەندیدارەکان پێی دەزانن. واتە بڕیارێک نیە لەپەناو پەساران‌وبەدزی درابێ. ئەو مەبەستەش کە بڕیارەکە دەیەوێ بیگاتێ یان بیپێکێ؛ دەبێت رون وئاشکرا بێونابێ تەماویی وتارمایی لەسەر بێ، تا بەئاسانی هاوڵاتی لێی تێبگا و پێویست بە ڕاڤەکردنێکی قوڵ بکا. رادەی ئاشکرایەتیەکە ولێتێگەیشتنی بەمرۆڤی ئاسایی تاقیدەکرێتەوە، واتە دەبێ هاوڵاتیەکی ئاسایی بیخوێنێتەوە ولێی تێبگا.
هەروەها دەبێ بڕیارەکە لەپاڵ ئامانجە ئاشکرایەکەی ئەو هۆیانەش رون بکاتەوە کەبونەتە مایەی دەرچونی. بەدەربڕینێکی دیکە دەبێ ئامانجپێکانی بڕیارەکە لەسەر بنەمایەک بێ کە قانونیی بێ. بەو واتایەی کەدەبێ بڕیارەکە ڕاشکاوانە دەسەڵاتی بڕیاردانەکە وناواخنەکەی بۆ ماددەیەکی قانونی بگەڕێنێتەوە. ئاماژەپێکردنە قانونیەکەش نابێ تارمایی لەسەر بێ و گشتگر بێ بەڵکو دەبێت بەڕونی بێ. بۆنمونە کەبڕیارێکی کارگێڕیی دەردەچێ نابێ دەسەڵاتی بڕیاردەر هەروا لەکۆڵ خۆی بکاتەوە بەوەی بڕیارەکەی بۆ قانونی کارگێڕیی دەگەڕێتەوە بێ دەستنیشانکردنی ماددە قانونیەکە. نەخاسمە گەر هاتو بڕیارەکە لەقۆناخی ئامادەکاریشدا پەنای بردبێتە بەر ڕاپۆرتی پسپۆڕ، ئەوا دەبێ لەشێوەی کۆتایی بڕیارەکەشدا بەڕاشکاوی هێما بۆ ڕاپۆرتەکە بکا.
ئەو بنەمایە بۆئەوەیە کە ڕێگربێ لەبەردەم بڕیارێکی بێ ئامانج ونارەوادا، هەروەها بۆ دڵنیابونیش لەو مافوئەرکانەی کەبڕیارەکە لەگەڵ خۆیدا دەیهێنێ. چونکە گەر وانەبێ دامودەزگای کارگێڕیی کەمافودەسەڵاتی قانون دەرکردنی نیە، دەبێتە قانون دەرکەر . سەلمێنراویشە ئەوە لەگەڵ بنەماکانی دەوڵەتی قانون بەتایبەتیش جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان یەکناگرێتەوە.

3– سەرەتای بێلایەنیی

ئەو سەرەتایە دولایەنی هەیە.
<u>یەکەمیان:</u> ئەوەیە کە دەبێ ڕێگە بەهاوڵاتی بەرژەوەندیدار بدرێ لەسەر مافەکانی خۆی سەبارەت بەبڕیارە بۆدراوەکە هەڵبداتێ. کاتێک بڕیارێک پەیوەندی بەهاوڵاتیەک دەبێ، نابێ بڕیارەکە یەکلاکەرەوە بێ، واتە ئیدی بڕیارەو دراوەو دەبێ وەک دەگوترێ بێ منگەمنگ جێبەجێبکرێ. بەڵکو بارەکە تەواو بە پێچەوانەوەیە چونکە مافی هاوڵاتی پەیوەندیدار هەر لە ئامادەکردنی بڕیارەکەوە دەست پێدەکا؛ تاکو لەسەر مافەکانی بێتە وەڵام و بەگژ نارەواییدا بچێتەوە کەبڕیارەکە دەیهێنێە ئارا.
ئەو لەسەرمافهەڵدانەش لەڕێگەی زانیاری دانەدەست، داوای لێکۆڵینەوە، پسپۆڕبانگکردن وزیاتر ڕونکردنەوە دەبێت تاکو دامودەزگای کارگێڕیی بڕیارێکی ڕاستودروست دەربکا. ئەو خاڵە هەندێک پەیوەندی بە سەرەتای پێشوتر (وردبینییەوە) هەیە.

دوهەمیان:ئەوەیە کەدەبێ بڕیارەکە بێلایەنانە بێ، نابێ بەهیچ شێوەیەک بەرژەوەندی بڕیاردەرەکە لەبەرچاوبگرێت. هەروەها نابێ بەراشکاویەوە ئەوەی پێوە دیاربێ کەبەرژەوەندی فلان هاولاتی لەهەمبەر هاولاتیەکی دیکەدا (بێهۆی رەوا) سەنگینتر راگرتوە. دامودەزگای کارگێڕیی لەسەریەتی بەبێلایەنی سەیری بەرژەوەندی هەموان بکا وبڕیارەکەشی لەژێر رۆشنایی لایەنگیری‌نەکردندا بێ. گەر وانەکات ئەوا دادوەر زەنگی هەڵوەشاندنەوەی بەدەستە. ئەو لایەنەش بەجۆرێک لەجۆرەکان گرێدراویی بە بنەمای (لێوردبونەوە) هەیە. لێ ئەوە واناگەیەنێت کەهەردو سەرەتایەکە بکرێنە یەک سەرەتا. هەر واش باشترە بۆ زیاتر تەتەڵەکردن ودڵنیابون لە رێکورەوانی بڕیاری کارگێڕ لەچەند لایەکەوە لەسەنگی محەک بدرێت.

4– **سەرەتای سنوردار** Detournement de Pouvoir

ناوەرۆکی ئەو سەرەتایە ئەوە دەخوازێ کەنابێ دامودەزگای کارگێڕ دەسەلاتی خۆی بۆ مەبەستێکی دی بەکار بهێنێ لەوەی کەبۆی دیاریکراوە. واتە ئەوە لە دەزگای کارگێڕ چاوەڕوان دەکرێ کە دەسەلاتەکەی لەشێوەی بڕیار بۆ ئامانجێک بەکاربێنێ کەسنوری دەسەلاتی بۆ کێشراوە، بەلام گەرهاتو دەسەلاتە پێدراوەکەی بۆهەر مەبەستێکی دیکە تەرخان کرد، بەدەر لەوەی لەبەر دەستیدایە؛ ئەوا بەلەرێلادان بۆی دەژمێردرێ ولەرێی دادگاشەوە بڕیارەکەی هەڵدەوەشێنرێتەوە. ئەو بڕیارە کارگێڕییانەی دەکەونە بن رەوایەتی هەڵوەشاندنەوەی ئەو سەرەتایە لەژمارەدا کەمن، چونکە کەبڕیارێکی کارگێڕیی دەردەچێ بە پێواژۆی تایبەتیانەی خۆیدا دەڕوا. هەروها تیشکی سەرەتای دیکەش وەک کۆکردنەوەی زانیاری تەواو، پێناسەکردنی مەبەستەکەی وپەناگەی قانونیی دەبنە چاودێر بەسەریدا؛ کەتا رادەیەکی باش دەبنە لەمپەر لەهەمبەر لارێبوندا. بەلام لەگەل ئەوەشدا جاری واهەیە باری پێشێلکاری هەر دێتە گۆڕێ. بۆزیاتر بەدواداچون ورونکردنەوەش دەکرێ سود لەو نمونەی خوارەوە وەربگرین:

شارەوانی بەباندۆری لەشساخی ورێک وپێکیو جوانراگرتنی شارو ژینگەپاراستن بڕیار دەدات کەشوێنی فیتەری (فلان) لە(فلان)ە شەقام بۆ ناوچەی پیشەسازی ، کەهەمو سازکاریەکی بۆکراوە بگوازێتەوە، لێ کابرای خاوەن شوێنەکە رازی نابێونایگوازێتەوە. ئیدی بۆ گوشار خستنەسەر خاوەن شوێنەکە، شارەوانی بەبڕیارێک هاتوچۆی ئۆتۆمۆبێل بۆ شەقامی ناوبراو قەدەخە دەکا؛ بەو مەبەستەی کابرای خاوەن کار پەکی بکەوێ ودواتر مل بداوبگوازێتەوە. لێرەدا خودی بڕیاری گواستنەوەی شوێنی فیتەریی بۆ ناوچەی تەرخانکراو رەخنەی لێناگیرێ، بەلام بڕیاری دواتر کە هاتوجۆ لەشەقامەکە قەدەخە دەکا بڕیارێکی نارەواو نابەجێیە. چونکە دەسەلاتەکە بۆ گواستنەوەی فیتەرخانەکە رێپێدراوە نەک بۆ قەدەخەکردنی هاتوچۆی شەقامی ناوبراو.لێرەدا هاولاتی دیکە کەلەکێشەدا بەشدار نین زیانمەند دەبن. بەمجۆرە دەسەلاتەکە خراپوبۆ مەبەستێکی دیکەی بەدەر لەمەبەستە سەرەکیەکە بەکار هاتوە. بۆیە دەبێ لەسۆنگەی ئەو بنەمایەوە بڕیارەکە هەڵبوەشێنرێتەوە.

خۆگەر بەوردی لەو سەرەتایە وردبینەوە، دەبیبین ماکی هەڵوەشاندنەوەی بڕیارەکە نەک هەر خۆی لەو بنەمایە دەبیبێتەوە بەڵکو باس وخواسی سەرەتای رەوایەتیش بەزەقی دێتەگۆڕێ. چونکە بەکامە رێپێدانێکی قانونیانە (وەک لەنمونەی سەرەوەدا هاتوە) دامودەزگای کارگێڕی فلانە شەقام لە هاتوچۆی چوارتایە-ئۆتۆمۆبێل- قەدەخە دەکا.
سەرەتای باسکراو بەکردەوە سنور بۆ کایەی دەسەلاتی کارگێڕیی دادەنێ.

4– **سەرەتای راستەوانە**

ناواخنی ئەو سەرەتایە ئەوەیە کەنابێ کاریگەری بڕیاری کارگێڕیی پێچەوانەبێ لەگەڵ بەرژەوەندی راستەوخۆی پەیوەندیدارەکان. بەواتایەکی دیکە ئەو بڕیارەی بۆ هێنانەکایەی مەبەستێک دەدرێ، نابێ ببێتە مایەی ئەوەی کە لە بەرژەوەندی کەسانێک بدا یان ئەو کەمە زیانەی کەدەیگەیەنێ لاسەنگتر بێ لە هێنانەدی ئەو مەرامەی کە بڕیارەکەی بۆ تەرخان کراوە. بۆیە دەبێ بڕیاری کارگێڕیی بەرژەوەندی پەیوەندیدارەکان لەبەرچاوبگرێ.
هەر ئەم سەرەتایە دەبێتە مایەی هێنانە کایەی رێسایەکی دیکە ،ئەویش رێسای قەرەبوکردنە. واتە گەر هاتو دامودەزگای میریی بڕیارێکی بۆبەدیهێنانی ئامانجێک دەرکرد، کەچی لەهەمان کاتدا بڕیارە دەرچوەکە زیانی لێکەوتەوە یاخود زیانەکەی

زۆرتر بو لەچاو ئەو بەرژەوەندیەی رەچاوی کردبو،بەمە دەبێ دەسەڵاتی کارگێڕیی چارەسەری گرفتەکە بکا و نابێ وەک دەگوترێ وەک بەرزەکی بانان بۆی دەرچێت، چونکە میریی بڕیارەکەی دەرکردوە ئیدی زیانیشی لێبکەوێتەوە قەیناکا! لەو بارە پێشێلکاریەدا پرسەکە بەبۆبژاردنی زیان بۆ زیان لێکەوتوان چارەسەر دەکرێت ومیرییش دەبێ فەرمانبەرداری سەرەتای زیان بۆبژاردن بێ. لەکاتێکدا هەڵوەشاندنەوەی بڕیارەکە لەرێی دادگاوە زیانەکە بسڕێتەوە ئەوا لێرەدا زیان بۆبژاردن هیچ واتای نامێنێ. وەلێ گەر وانەکەوتەوە ، واتە هەڵواشندنەوەی بڕیارەکە شوێنەواری زیانەکەی پێ نەسڕایەوە ئەوا سەرەتای قەرەبوکردن لەبەردەم دەزگای گارگێڕیدا قیت دەبێتەوە.

بەچەسپاندنی ئەو سەرەتایە پێ لەسەر ئەوە دادەگیرێ کەدەبێ دامودەزگای کارگێریی بەتەواوی بەرژەوەندیەکانی لایەنە پەیوەندیدارەکان هەڵبسەنگێنێ وبیانرخێنی لە دەرکردنی بڕیاری کارگێڕییدا. سەبارەت بەو سەرەتایە پێویستە دیسان ئەوە بگوترێ کە سەرەتایەکە تەواو سەربەخۆ نیەو پەیوەندیی وگرێدراویی بەسەرەتاکانی دیکەوە هەیە یان لەهەندی سەرەداودا لەگەڵیاندا کۆک دەبێ. بەبێ گومانیش ئەمە سەلمێنەری ئەو راستیەیە کەسەرەتاکان بەیەکەوە گرێدراون وبەیەکەوە کارانگازێتی لەسەر بڕیاری کارگێڕی تۆکمەتر دەکەن. هەر بۆیەشە وا ئاسان نیە خوێنەر بێ بەتەواوی رەشوسپی سەرەتاکان لەیەک جیابکاتەوەو خانەخانەیان بکات.
ئەو لەیەک نزیکیەی سەرەتاکان لەوەوە بناوانی گرتوە کەیەک ئاکامیان داخوازە، ئەویش لەبەرچاو گرتنوبەرزڕاگرتنی بەرژەوەندی هاوڵاتیانولەسەنگدانی بڕیاری کارگێڕیی بەمحەکی رێک ورەوایەتی. هەر ئەوەشە وادەکا زۆرجاران جۆرێک لەدوبارەبونەوەی هەندێ خاڵی سەرەکی وناسەرەکی؛ چ وەک شیتەڵکردنی سەرەتاکان؛ چ وەک ئاماژەی پەیوەندیداریان بەیەکەوە یان بەگشتی لەلێکۆڵینەوەو چونە بنجوبناوانی باسولاباسەکانی سەرەتاکان؛ بگرە خودی کۆڵەگەکانی دەوڵەتی قانونیش بێتە گۆڕێ. رەنگبێ جاری وا خوێنەر توشی جۆرە هەراسانیوساردیەک بکا لەبەردەوام بون لەسەر خوێندنەوەی ئەو جۆرە لەیەک نزیکیەی بابەتەکانو دوبارەبونەوەی هەندێ روی بابەتەکان، لێ گەر وردی تێبروانین، تایبەتمەندیەکانی بابەتەکە خۆی ئەمە دەخوازێ. قسەشی لەسەر نیە کە ئەو جۆرە شێوازەش لەراژەی باشتر رونکردنەوە ولێتێگەیشتنی بابەتەکەدایە.

5- بنەمای دڵنیابون

بەگوێرەی ئەو بنەمایە دەبێ بڕیاری کارگێڕی ئاشکراورون وبێپەردەبێ، هیچ گومانێک نەهێڵێتەوەو تارمایی لەسەر نەبێ. بڕیارەکە بەشێوەیەک بێت هاوڵاتی ئاسایی لێتێبگا وپێویستی بەراڤەکردنێکی قوڵنەبێ و مایەی جێبەجێکردنیش بێ. ئەوەش هەموی لەپێناوی ئەوەدایە کە هاوڵاتی پەیوەندیدار لە ئەرکومافەکانیدا دڵنیابێ وگومانی لاپەیدا نەبێ. هەر بنەمایەکەشە ئەوە دەخوازێ کە نابێ هێزوتاوی جێبەجێکردنی بڕیارەکە بۆ دواوە بگەڕێتەوەو لایەنی پەیوەندیدارەکەی پێ زیانمەندببێ. مەبەست لە بەرەودواوە نەگەڕانەوی هێزی جێبەجێکردنی بڕیار ئەوەیە کەنابێ بڕیارەکە ئەو کردەو چالاکیانەی هاوڵاتی بگرێتەوە کە پێش دەرچونی بڕیارەکە لەئارادابون. بۆ نمونە بڕیاری رێپێدان یان رێپێنەدان نابێ لەبەرواری دەرچونی بڕیارەکە زیاتر کاریگەری قانونیی بۆ پێشتر هەبێ. چونکە بڕیارەکان نابێ کاتی جێبەجێکردنیان هەرواو بەبێ هۆی قانونیی بۆ وادەیەک پێش بەرواری دەرچونی بڕیارەکە بگەڕێنرێنەوە. بڕیارەکە لەو کاتەوە جێبەجێدەکرێت کەمێژوی دەرچونی لەسەر بێ یان مێژویەکی دیکە بەڵام نەچێتە خانەی رابردو بەڵکو ئاییندە. دەشکرێ بڕیارەکە ئەمڕۆ دەرچوبێ بەڵام ناواخنی جێ بەجێکردنەکەی بۆ دوێنێ و پێر (رابردو) بگەڕێتەوە بەڵام بەمەرجێک زیان بەپەییوەندیدارەکان نەگەیەنێ. ئەو ریزپەڕیە لەنەگەڕانەوەی هێزی جێبەجێکردنی بڕیاری کارگێڕیی رەها نیا بەڵکو بەدو مەرج بەندە:-
1- وەک لەپێشەوە ئاماژەی بۆکراوە نابێ زیان بە هاوڵاتی پەیوەندیدار بگەیەنێ.
2- بارودۆخو بەرژەوەندی گشتی وابخوازێ، بەڵام دەبێت هاوکات بێ لەگەڵ پرسی قەرەبوکردن. چونکە لەوانەیە پەیرەوکردنی بڕیارەکە زیانی لێبکەوێتەوە.

بەدەر لەو دوبارە گەر بڕیارەکە وا داڕێژرابێ کە هێزی جێ بەجێکردنی بۆ دواوە بگەڕێتەوە ئەوا خۆی لەرێی دادگاوە هەڵگری هۆکاری هەڵوەشاندنەوەی خۆیەتی.

سەرەتای نەگەڕانەوەی هێزی قانونیی بۆ دواوە زۆر بەزەقی لەقانونی سزاداندا دێتەپێش. لەقانونی سزاداندا ئەو سەرەتایە دەمێکە بۆتە پێگەیەکی بنەڕەتی بۆ بەرسڤی پرسی تاوانبارکردن وسزاداندا. بابەتەکە لەبەر ئەوەی ئێرە جێگەی نیە بۆیە زیاتر لەسەری ناڕۆین.
سەرەتاکە لەسۆنگەی ئەوەی رون وئاشکراو نەگەڕاوەیە بۆ دواوە، دەبێ بەباری راستودروستیشدا جێبەجێبکرێ واتە بەشێوەیەکی رەوا نەک بەگۆترەکاریو بەدەر لە چوارچێوەی قانونو بەزۆر سەپاندن.

6- سەرەتای متمانە

ئەو سەرەتایەش ئەوە دەخوازێت کەدەبێ دەزگای کارگێڕیی چاوەڕوانی هاوڵاتی پەیوەندیدار کەلەلایەن خودی دەزگاکەوە وروژێنراوە لەبەرچاوبگرێ وبینرخێنێ.
کاتێک دامودەزگایەکی کارگێڕیی جۆرە مۆڵەتێک (کاتی، بەڵێنێک یان چاولێپۆشینێک) بە هاوڵاتیەک سەبارەت بەداخوازیەکەی دەدا، ئیدی هاوڵاتیەکە لەسایەی ئەو جۆرە "بۆرە" بۆسەلماندنەدا کاری خۆی درێژە پێدەدا ومتمانە بە بڕیاری کارگێڕیی پەیدادەکا. دواتر نابێ هەمان دەزگای کارگێڕیی بێوبەئاسانی بەهەر بیانویەک بێ لەوەی پێشوی پەشیمان بێتەوەوە وبڕیارێکی دیکەی نوێ دەربکا، تەواوئاوەژوکردنەوەی باری پێشو بێ. لەو بارەدا هاوڵاتی کەمتمانەی بە دامودەزگای میریی پەیدا کردوە(لەراستیدا دامودەزگاکە بەرەفتاری خۆی وای کردوە هاوڵاتی بڕواو متمانە بە بڕیارەکانی پەیدا بکا، بۆیە لێرەدا هەمو ئۆباڵێکی قانونیی لەڕوی رەوایەتیپێدان بە کاری هاوڵاتی دەکەوێتە ئەستۆی خۆی نەک هی هاوڵاتی) لەدەست دەدا. لەئاکامی بڕیارە نوێیەکەشدا هەر هاوڵاتیە پەیوەندیدارەکە زیانمەند دەبێ. بۆیە لە دادگادا بەپشت بەستن بەو بنەمایەوە بڕیاری قەرەبوکردن دەدرێ؛ گەر لەپاڵیشیدا بڕیاری هەڵوەشاندنەوەی سەرلەبەری بڕیارەکە نەدرێ.
ئەو نمونەیەی خوارەوە رەنگبێ سەرەتاکە زێدەتر رونبکاتەوە:
شارەوانی شارێک لەسەر داخوازی هاوڵاتیەک کەدەیەوێ چێشتخانەیەک لەسنوری شارەوانیەکە دابمەزرێنێ، سەرپێیی رازی دەبێ وبەڵگەی رازی بونەکەش دەداتە دەست. لەوماوەیەدا هاوڵاتیەکە هەرچی پێویستی چێشتخانەکەیە بە خانوو تەواوی کەلوپەلەکانی ئامادەدەکاتو بەشاگردەوە ودەکەوێتە کار. پاش ماوەیەک لەکارڕۆیشتنی چێشتخانەکە شارەوانی بەبڕیارەکەی خۆیدا دادەچێتەوە ودێتەسەر ئەو بڕوایە کەدەبێ بڕیارێکی دیکە دەربکا ومۆڵەتی پێشینەی خۆی هەڵبوەشێنێتەوە. لێرەدا هەرچەندە خاوەن چێشتخانەکە سەرەتا بڕیارێکی هەمیشەیی یەکلاکەرەوەی وەرنەگرتبو بەڵام لە بیناکردنو هێنانی کەلو پەلو شاگردو ئیشکردنیدا هیچ نارەزایی وکۆسپی لەلایەن شارەوانیەوە بۆ دروست نەبوبو، بۆیە متمانەی پەیدا کردبو، ناکرێ هەروا بەئاسانی بچێتە ژێر باری بڕیارە نوێیەکە چونکە بەهۆیەوە هەم خۆی هەم شاگردەکانی زیانیان پێدەکەوێ. بۆیە بەرێگەی دادگاو بەپشت بەستن بەسەرەتای دڵنیابونەوە داوای ناڕەوایەتی بڕیاری دوهەمی دامودەزگای کارگێڕیی دەکا لەگەڵ قەرەبو کردن، دادوەریش بڕیاری هەڵوەشاندنەوەی دەدا. ئەوەش ئەوە دەخوازێ کە شارەوانی(هەر دەزگایەکی میریی) دەبێ زۆر وشیار بێ لەکاتی خۆئامادەکردن بۆ دەرچواندنی بڕیارێک بەوەی هەمو لایەکی بابەتەکە لێک بداتەوەوە وشڵۆقی نەکەوێتە شێوازی رەوایەتی دەرکرن وجێ بەجێکردنی بڕیارەکانی.

جێگەی خۆیەتی بگوترێ دەست پێوەگرتنی ئەو سەرەتایە کارێکی زۆر ئاسان نیە، چونکە چۆنیەتی وروژاندنی چاوەڕوانیەکە رۆڵێکی کارا دەبینێ لەبڕیاردان لەسەر لەخۆگرتنی سەرەتایەکە یان نا. گەر هاتو چاوەڕوانیەکە لە سەر بنەمای بڕیارێکی(کاتی) نوسراو بێ، ئەوا بەهێزترە لەوەی بڕیارێکی سەرزاربێ. هەروها گەربێ وبڕیارەکە لەلایەن فەرمانبەرێکی کاردار بێ سەلمێنەرترە لە بڕیاری فەرمانبەرێکی دیکە.
زۆریش وایە دەستبردنبۆ ئەو سەرەتایە زیاتر لەوبارەدا زەقتر دێتەپێش کە لەئەنجامی بڕیاری دوهەمی دەزگای میریی زیان بەبەرژەوەندیەکانی هاوڵاتی بکەوێ. هەر لەسۆنگەی زیانەکەشەوە دادوەر پەنجە بۆ ئەو سەرەتایە درێژ دەکا ودەیکاتە پاڵپشتی بڕیارەکەی.

8- سەرەتای یەکسانێتی_ وەک یەک بون_

جارێ پێش ئەوەی لەو سەرەتایە بدوێین، پێویستە ئەوە بگوترێ کە ئەو سەرەتایە دیارترین وباوترین وبڵاوترین سەرەتایە نەک هەر لەنێو دەقە قانونیەکاندا بەڵکو لەنێو ڕێساکانی ڕەوشت ونەریت ودینەکانیشدا.
بەڵگەنامە نێودەڵەتیەکان چ ئەوانەی ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ باس لەمافەکانی مرۆڤ دەکەن، سەرمەشقی ماددەکانیان داڕێژتنی سەرەتای یەکسانێتیین. هەر لەبەر پڕ بایەخیەکەشیەتی دەستوری وڵاتە سستەم دیموکراسیەکان لەدیباجەو بەرایی مادەکانیان ڕەنگرێژیان کردون.
ئەوەی وای کردوە سەرەتایەکە بەگشتی وا باوپەسند بێت، سروشتی سەرەتاکە خۆیەتی. سەرەتایەکە بیرۆکەی دادپەروەریە بەوەی خەڵک بەیەک چاو وبێجیاوازی تەماشابکرێ وسەودای لەگەڵدا بکرێ. لایەنە دادپەروەریەکە هۆیەکە؛ هۆیەکەی دیکەش ئەویە کە بنەمایەکە بەتەواوی وسەرتاپایی لەلایەن کۆمەڵگەوە پەسند کراوەو کۆمەڵ پێویستی پێ هەبوە وهەیە. چونکە گەر لەلایەن جڤاتەوە بەو یەکانگیرییە پەسند نەکرابا ئەوا بەردەوامێتی بەیەکەوە ژیان وپێشکەوتنی کۆمەڵ دەکەوتە بەر گەفی لەباریەکترازانو لەیەکدابڕان، ئەویش بەهۆی جیاوازی نێوان چین وتوێژەکانی. مێژوش گەواهیدەرێکی سەلمێنەرە بۆ پرسەکە. هەروها خودی سروشتی مرۆڤایەتی مرۆڤیش ڕۆڵێکی کاریگەری گێڕاوە ودەیگێڕێت لەو دەستپێوەگرتنەی سەرەتاکە.
بێجگە لەوەش نابێ ئەوە لەبیر بکرێت کەسەرەتاکە سەرەتایەکی بەردەست وئاسانە لێکۆڵینەوەی زۆر هەڵناگرێت، لەسەرێکی دیکەشەوە کردەییە واتە بەئاسانی توانای جێبەجێکردنی هەیە. لێرەدا ئەوە دەکەوێتەبەردەست کەسەرپێچی لەو سەرەتایە زۆر ناجۆر دەبێ؛شوێنەوارەکانی بەرونی دیاردەکەون چونکە زەقاوزەق ئاوەژوکردنەوەی ڕەوشی مافخوازانەی مرۆڤە.
خۆ گەر هەر سەرپێیش بێ لاپەڕەکانی ڕێکەوتننامە نێودەوڵەتیەکانی بواری مافەکانی مرۆڤ هەڵدەینەوە بەڕاشکاوی ڕاستی ئاماژەبۆکراومان دەکەوێتە بەردەست، هەر بۆنمونەش بنواڕە ماددەی یەکەمی جاڕنامەی جیهانیی مافەکانی مرۆڤ، ماددەی دوهەم(سەرەتاکانی) بڕوانامەی نەتەوە یەکگرتوەکان، بڕگەی دوهەم لەماددەی سێهەمی ڕێکەوتننامەی دروستکردنی یەکێتی کۆمەڵگەی ئاورووپایی لە 1957، ماددەی 20 ەمی ڕێکەوتننامەی ئاوروپایی بۆ مافەبنەڕەتیەکان، ماددەی دوهەمی پەیماننامەی نێونەتەوەیی بۆ مافەکانی مەدەنیی ورامیاریی ساڵی 1966، ماددەی دوهەم وسێهەمی هەمان ڕێکەوتننامە بۆ مافەکانی ئابوری وکۆمەڵایەتی، ماددەی پێنجەمی ڕێکەوتننامەی نێودەوڵەتی دژی جیاوازخوازی ڕەگەزی ساڵی 1966، ماددەی هەشتەمی ڕێکەوتننامەی نێودەوڵەتی دژی جیاوازکردنەوەی ژنان ساڵی 1979وهتد...
ئەوەی لەباسی سەرەتا گشتییەکانی کارگێڕیشە هەر هەمان سەرەتای ناسراوە، بەڵام ئاخنراوەتە نێو بازنەی جموجۆڵی کارگێڕیی وبەرگە گشتییەکەی لەبەر داکەندراوەو پێناسەی خۆی دراوەتێ؛ بەوەی بارە وەک یەکەکان دەبێت وەک یەک سەودایان لەگەڵ بکرێ.
هەرچەندە ئەو سەرەتایە لەیەکەم خوێندنەوەیدا زۆر بەئاسانی دێتەبەر دەست، ڕەنگبێ ئەو سەرنجە لەلای خوێنەریش دروست بکا بەوەی گەر هاوڵاتی دوای مافخوران وناڕەوایەتی لەگەڵکرانی یەکسەر بتوانێ بەپشت بەستن بەو سەرەتایە داوای مافی خۆی لەدادگا بکاو دادگاش بڕیاری دەزگای کارگێڕیی هەڵبوەشێنێتەوە. کەچی لەڕاستیدا بارەکە بەو شێوە سانایەو سادەییە ناشکێتەوە. چونکە زۆر کەم وایە دوکەس یان چەند کەسێک بارودۆخیان لەبەردەم دامودەزگای میرییدا دەقاودەق وەک یەک بێ، تاکو وەک یەک تەماشایان بکرێ ومامەڵەیان لەگەڵدا بکرێ. ئەوەی بڕیاری کارگێڕیی لەناوەڕۆکی سەرەتای یەکسانێتی دەخوازێ ئەوەیە کە بۆ نمونە دوکەس یان زیاتر داوایەک لەدەزگایەکی کارگێڕیی دەکەن کە لەهەمو بارێکەوە یەکسان و لەیەکچوبن. گەر هاتو داواکەیان لەبارودۆخێکی هاوچەشندا نەبێت، ئەواناکەوێتە بەر فەرمانی سەرەتاکە. وەلێ گەر هاتو بارەکە وەک یەک بو ئەوا داوای هەڵوەشاندنەوەی بڕیارەکە ئاسانتر دەبێ لەچاو سەرەتاکانی دیکە، چونکە کایەی سەلماندن وبەدواداچونی لەوانی دیکە ئاسانترە. دوڵنەبونیش بۆدەستپێوەگرتنی بەردەستترە لەبەرامبەر بنەماکانی دیکەی ناوهاتودا.

دادگا وبنەما گشتییەکانی کارگێڕیی لێهاتو

لەچوارچێوەی بابەتی دادگا، سەبارەت بە کێشە کارگێڕییەکان دو شێواز هەن.
یەکەمیان: ئەوەیە کەلەفەڕەنسادا هەیە. لەو وڵاتەدا هەرچی کێشە وپرسی کارگێڕییە دادگای تایبەتی خۆی هەیە کە مەبەست دادگای کارگێڕییە. بەو جۆرە لەباری ڕیزپەڕ ودەرچون لەناواخنی بابەتەکانی پەیوەندیدار بە بواری دەسەڵاتی کارگێڕیەوە نەبێ

هاوڵاتی ناتوانێ سکاڵانامەی خۆی بۆ دادگای ئاسایی(مەدەنی) بەرز بکاتەوە، گەر هاتو سکاڵانامەکەشی بەرز کردەوەوە ئەوا دادگای مەدەنی دەسەڵاتی نیە بڕیاری یەکلاکەرەوەی لەئاستدا دەربکا.
دوهەمیشیان: وەک ئەو سیستەمەی لەوڵاتەکانی ئاڵمان، هۆڵەند وبەلژیک جۆرە تێکەڵاویەکە لەنێوان دەسەڵاتەکانی دادگای کارگێڕیی ودادگای مەدەنیدا هەیە. تێکەڵاویەکە قانون سنورەکانی بۆ کێشاوە. ئاقاری نواڕینی کێشەکان بەوەدا دەشکێتەوە گەر هاتو قانون بەڕاشکاوی ئاماژەی بۆ دادگای کارگێڕیی کردبو ئەوا کێشەکە دەبردرێ بۆ ئەوێ و دادگای مەدەنیی بڕیاری ئەوە دەدات کە دەسەڵاتی بەسەردا ناشکێ. گەر قانونیش ئاماژەی بۆ نەکردبو ئەوا کێشەکە لە دادگای مەدەنی چارەسەر دەکرێ هەرچەندە پرسەکەش هی کایەی دەسەڵاتی کارگێڕیی بێ. بەڵام لەهەمو بارێکدا گەر بابەتەکە رون وئاشکرا نەبو ، هاوڵاتی دەتوانێ رو لەدادگای ئاسایی بکا. بێجگە لەوەش دەبێ ئەوە بگوترێ کە دادگای کارگێڕیی لەهەندێ بواردا لەسەر پرسێک بڕیاری کارگێڕی خۆی دەدا بە هەڵوەشاندنەوەی بڕیاری کارگێڕیی یان نا، هاوڵاتی دەتوانێت لەهەمان کاتدا لەدەرگای دادگای مەدەنیی بدا بۆ قەرەبوکردنی زیانەکانی گەر هاتو بڕیاری کارگێڕیی لەگەل خۆیدا زیانی بە هاوڵاتیەکە گەیاندبو. دادگای مەدەنیی بڕیارەکەی لەسەر بنەمای سەرەتای بێ دادی(ناداد پەروەری) دەردەکا.

بۆزیاتر رونکردنەوەی ئەو تێکچڕژاویەی لەباسەکەدا هەیە وا باشترە برگەیەکی دیکەشی لەسەر باس بکەین، بەتایبەتی دۆزی دوانەیی دادگاکردنی بڕیارێکی کارگێڕیی. هەرچەندە لە سستەمی قانونیانەی فەڕەنسادا کێشە پەیوەندیدارەکان بە باری کارگێڕیی بۆ دادگای کارگێڕیی پاوان کراوە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا پاوانکردنەکە بەتەواوی رەها نیە، چونکە لە هەندێ باردا دەبێ دادگای کارگێڕیی گۆڕەپان بۆ دادگای ئاسایی چۆڵ بکات، هەرچەندە دۆزەکە بەجۆرێک لە جۆرەکان پەیوەندی بە دەرچەکرداری کارگێڕیشەوە هەبێت. بارەکان ئەمانەی خوارەوەن:
1- گەر هاتو کێشەی نێوان هاوڵاتی ودام ودەزگای کارگێڕیی خانەبەندی قانونی تایبەتیی بو نەک قانونی گشتیی.
2- گەر هاتو وەک لەباری سستەمەکانی دیکەی قانونیی چەشنی ئاڵمان، هۆڵەند وبەلژیک پرسی زیان لێکەوتن وقەرەبوکردن لەگۆڕێدابو.
3- هەرچەندە کێشەکە لەنێو کایەی قانونی گشتیی دابێ بەڵام بەقانونێکی تایبەت دەسەڵاتی بڕیاردان ویەکلا کردنەوە بداتە دەست دادگای ئاسایی.
بەدەر لەو سێ بارە کایەی بڕیاردان ویەکلاکرنەوەی کێشە کارگێڕییەکان لە فەڕەنسادا لەسەر دادگای کارگێڕیی پاوانە.

تێبینیەک لەسەر خاڵی یەکەم شایانی درکاندنە ئەویش، رێسایەکی گشتییە کەزۆربەی سستەمە قانونییەکان لەسەری دەڕۆن ئەوەیە کە هەر کێشەیەک بکەوێتە خانەی قانونی تایبەت، بالایەکی کێشەکەش دام ودەزگای کارگێڕی بێ ئەوا بەپێی قانونی تایبەت ودادگای ئاسایی لێی دەکۆڵرێتەوە وبڕیاری یەکلاکەرەوەی لێ دەدرێ. واهاتنی ئەو بارە گشتیەش راستەوخۆ بەدو دوتا بونی قانون _گشتی وتایبەت_ گرێدراوە.
هەرچی سستەمی قانونیانەی بەریتانیاشە تەواو پێچەوانەی هی فەڕەنسایە. لە یەکێتی شانشینی بەریتانیدا دادگای ئاسایی باڵادەستە بەسەر تەواوی کێشەکان تا ئەو کێشانەش کە تایەکیان دام ودەزگای کارگێڕیی بێت. هەرچەندە هەندێ شێوەی دادگای کارگێڕیی لەو وڵاتەدا هەن، وەلێ بڕیاری ئەو دادگایانەش دەکرێ دادگای ئاسایی چاویان پێدا بخشێنێتەوە، بەم جۆرە دەسەڵاتی یەکلاکردنەوەی کێشەکان هەر بۆ دادگای ئاسایی دەگەڕێتەوە.

هەرچەندە کاروباری دەسەڵاتی کارگێڕیی بەهەمو لایەنەکانی بەوردو درشتی لەدوتوێی قانوندا دانەڕێژراوە، ئەوەش واناگەیەنێ کەقانونی کارگێڕیی هە لەگۆڕێدا نەبێ. بەڵام لەسۆنگەی بەرفراوانی کردەو چالاکی دەسەڵاتی ناوبراو ناتوانرێ سەرلەبەری کار وپێشهاتی کردەکان رەچاوبکرێن تا لەچوارچێوەی قانوندا دەقنوس بکرێن. چونکە بڕیارەکانی کارگێڕیی بەپێی ئەوەی بڕیاری گرێدراو بەکات وبارودۆخی رۆژن ووێنابونی گشتاندن وئەبستراکتیان پێوە نیە، بۆ تاکی هاوڵاتی وەک کەسێکی ناسراو لەژینگە(دەور وبەرێکی) دیاریکراوە وبۆ هەموان نییە، بۆیە بۆ پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییە قانونییە شرۆڤەکردنی قانونەکان ورێنماییەکان وەک کۆنوسێکی رونکرنەوەی قانونەکان دەبنە مایەی پڕکردنەوەی کەلێنەکە. بەڵام ئەمە ئەو واتایە ناداتەدەستەوە کە پابەندبونی دامودەزگای کارگێڕیی بە دەقی قانون لاواز بکات، بەڵکو بەپێچەوانەوە دامودەزگای میریی دەبێ سەرلەبەری فەرمانبەردای قانون بێ. گەر وانەکا دادگا لەسەر پێیە بڕیارەکانی هەڵبوەشێنێتەوە. بۆنمونە کە هاوڵاتیەک سکاڵایەک لەمەر بڕیارێکی

دەزگایەکی کارگێڕیی بۆ دادگا بەرز بکاتەو، یەکەمین کردەوە کە دادوەر پێی هەڵدەستێت وتاقیدەکاتەوە پرسی ڕەوایەتییە. واتە تاچەند بڕیاری کارگێڕی تیشکی قانونیی لەسەرە، ئەنجا دوای ئەوە دادوەر دەچێتە سەر بەدواداچونی سەرەتاکانی دیکە.

سیاسەتی چاوپۆشین

دامودەزگای کارگێڕیی بەپێی دەسەڵاتی ئاساییانەی خۆی بۆ جێبەجێکردنی قانونەکان؛ لەگەڵ خۆشیدا دەسەڵاتی ئەوەی هەیە کەسەرپێچیکار لە ڕێساکانی بەجۆرێک لەجۆرەکان سزا بدا. ئاشکراشە سزاش سێ ئامانجی سەرەکی خۆی هەیە:

1- سزادانی سەرپێچیکار هیوای ئەوەی لێدەکرێ کە سەرپێچیکار چیدی لاساری لەبەرامبەر قانوندا نەکا.

2- سزادانی سەرپێچیکار هیوای ئەوەی لێدەکرێ ببێتە مایەی تۆقاندنێک بۆکەسانی دیکە. بەکورتی ببێتە پەند بۆ کەسانێک کەبیانەوێت سەرپێچی بکەن.

3- سزادان ببێتە مایەی ڕاستکردنەوەی بارە سەرپێچیلێکراوەکەو گەڕانەوەی بۆ پێش دەمی سەرپێچیکردنەکە. بەمجۆرە سزادانە دەگوترێ سزادانی ڕاستکردنەوە. بەڵام لەهەمان کاتیشدا گەر سزادان بارە خوارەکەی پێڕاست نەکرێتەوە ئەوا دەبێتە سزادانی تۆڵەلێکردنەوە کە ئێشپێگەیاندنی لێدەکەوێتەوە؛ ئەوسا ئێشەکە چ جەستەیی بێت وەک بەندکردن یاخود دارایی وەک ناچارکردن بە دانی سزایەکی ماددی(پیبژاردنی بڕێک لەپارە).

فەلسەفەی سزادان زیاتر لەبابەتی قانونی سزادان بەگوروتینەوە دێتەپێش، چونکە ناووناواخنی قانونەکە ی لەسەر بەندە.
هەرچی دەربارەی قانونی کارگێڕییشە ئەوا دیسان پرسی سزادان دێتە گۆڕێ، بەڵام بەبارێکی سوکتر. ئۆرگانەکانی دەسەڵاتی کارگێڕیی بۆیان هەیە لەسنوری جوگرافیی‌و فرمانی خۆیاندا لەکاتی پێشێلکردنی قانون‌و ڕێساکانی کارگێڕییدا بەپێی دەسەڵاتی تەرخانکراویان سەرپێچیکاران لەهاوڵاتیان سزابدەن. بەڵام نابێت جۆری سزاکانیان لەگەڵ سزای دادوەری سزادانادا تێکبکاتەوە، چونکە مرۆڤ بە تاوانێک تەنها جارێک سزا دەدرێت.
بەڵام گەربێت‌و کەسی سەرپێچیکار لەلایەن دادگای سزادانەوە جۆرە سزایەکی ئێشپێگەیاندنی درا ئەوا بۆ دامودەزگای کارگێڕیی هەیە هەمان سزادراو بە سزای جۆری ڕاستکردنەوە وەک لەخاڵی چوارەمدا هاتوە سزا بدات، چونکە لەوکاتەدا ئامانجی سزایەکان ناچنە نێو یەک بۆتەوە.

لەهەر کردارو ڕەفتارێکی دامودەزگای کارگێڕییدا دەبێ بگەڕێینەوە سەر سەرەتای ڕەوایەتی(بەتێهەلکێشکردنی بنەما گشتیەکانیی کارگێڕیی لێهاتو). بەچرو پڕی سەروەری قانون لەهەمو بارێکدا دەبێت بپارێزرێ. بێگومان لێرەدا ئێمە قسەمان لەسەر دەوڵەتی قانونە، چونکە لەدەوڵەتی ناقانوندا هەمو شتێک بەبارە ئاوەژوکراوەکەیدا دەشکێتەوە.

لەو خاڵەوە دێمەسەر ناونیشانی سەرەوە، کە ئەو دێڕانەمان بۆ تەرخانکردوە ئەویش بابەتی چاوپۆشینە.
لەدەوڵەتی قانونیشدا ئەو دۆزە دێتە گۆڕێ بەڵام بەبارێکی جیاوازدا. مەبەست لەسیاسەتی چاوپۆشین ئەوەیە کەدامودەزگای کارگێڕیی بەزانیاریی‌و ئەنقەست چاوی لە پەیڕەونەکردنی دەقاودەقانەی ڕێسایەکی قانونیانە بپۆشێت. لەمبارەدا کارگێڕ ئاگای لەپێشێلکاریەکانە بەڵام زۆر بەهەندی هەڵناگرێت، وەک دەگوترێت لەنێو درزی پەنجەکانیەوە سەیری دەکات. لەوبارە لێنەپێچینەوەدا ڕێسای سەرپێچیلێکراو بەکردەوە سڕدەکرێت، گەر هاتو دامودەزگای کارگێڕ چاوی لەسەرپێچیکردنەکە پۆشی ئەوا جۆرێک لە ماف بۆهاوڵاتی دروست دەبێت کە لەسەر سەرپێچیکردنەکەی بڕوات بەمەرجێک سەرپێچیکردنەکە زیان بەکەسیکی دیکە نەگەیەنێت، یان کەس دەنگی سکاڵانەمەی لەئاست بەرز نەکاتەوە.
کایەی ئەو سەرپێچیانە کەمن‌و هۆی پۆزشتکارانەی خۆشیان هەن، ئەمانەی خوارەوە بەشێکیانن:

1- ڕەنگبێ ڕێسایەکە خۆی نادیارو ئامانج پێکەر نەبێ، بەجۆرێک کەنەتوانرێ بەباشی جێبەجێبکرێ.

2- ڕەنگبێ ئەوکاتبەندیەی کە دەزگایەکی کارگێڕیی وەک ماوەیەکی جێبەجێکردن کورت بکێشێ‌و کاروبارەکان لەهەمان ماوەدا نەسازێنرێن. بۆنمونە شارەوانیەک ڕێسایەک دەردەکا بەوەی بۆ خەڵکی فڵانە شوێن هەیە لەماوەیەکی دیارکراودا دەست بکەن

بەدروستکردنی خانوبەرە، بەڵام ماوەکە کورت دەبێتو تەواوی بەرژەوەندیداران ناتوانن کارەکانیان بکەن، گەر شارەوانیش لەسەر پلانەکەی سور بێت ئەوا زیان بەوانی دیکە دەکەوێ.

3- رەنگبێ جاری واهەبێ دامودەزگای میریی ئەو برە پێویستەی کارمەندو تەکنیکو پولەی نەبێ بەسەر چاودێریکردنی بریارەکانیدا رابگا.

4- رەنگبێ دامودەزگای کارگێریی رێسایەکی لەمەر پاراستنی ژینگە یان شتێکی لەوبابەتەی دەرکردبێت، بەڵام لەبەر هۆی ئابوری یان ناچاری جارێ نەتوانێ رێسایەکەی خۆی بچەسپێنێتبۆیە چاوپێشی لە سەرپێچیەکانی دەکا.

5- رەنگبێ لەیەککاتدا دو رێسا هەبن بۆ یەک بابەت کەئەمەش دەبێتە هۆی سەرلێشێواندنی پەیوەندیداران، ئیدی تا ساخ دەکرێتەوەو رێسایەکیان لادەبرێ چاوپۆشیکردن دێتە گۆرێ.

لەهەمو ئەوبارانەی سەرو رێسا وایە کەچاوپۆشین نەبێ بەڵام گەر هەر کراش ئەوا لەچوارچێوەیەکی تەسک بەڵام بێلێکەوتنەوەی زیان.

ژێدەرەکان

1- mr.C.P.J. Goorden, Algemeen bestursrecht Compact, derde druk, Elsevier 2000.

2-Willem Witteveen, De denkbeeldige staat, voorstelling van democratische verniewing, Amsterdam,University press,2000.

3-Willem Witteveen, De geordende wereld van het recht, Een inleiding, Tweede druk, Amsterdam,University Press 2001.

4- Prof.mr.M.C.Burkens, Beginselen van de democratische rechtstaat, Inleiding tot de grondslagen van het Nederlandse staat-en bestuursrecht, Vijfde druk, W.E.J.Tjeenk Willink,2001.